

FANATİZM OLGUSU VE DİNİ KÜLT YAPILARDA ELEŞTİRİSİZLİĞİN ELEŞTİRİSİ

Hüseyin MARAZ

Dr. Öğr. Üyesi, Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Bilecik
Assistant Professor, Şeyh Edebali University Faculty of Islamic Studies, Bilecik

huseyin.maraz@bilecik.edu.tr
orcid.org/0000-0001-9751-7396

Öz

Fanatiklik, doğru düşünceyi, sorgulamayı, eleştiriye, hoşgörü ve hürriyeti sınırlandıran bir eğilimdir. İtiraz etmeyen, eleştiri ve fikri münakaşaya dayanma gücü olmayan ve telkin edileni koşulsuz kabule odaklanan bir oluşumun, doğruyu yanlıştan ayırt edebilme ve kendisine iletilen bilgiden şüphe duyma yetisi kaybolmuştur. Dini bir örgütlenme biçiminde mutlak itaat iman ile eşitlenmiş ise irade ve eylemlerin tek bir iradenin kontrolü altına girmesi de kaçınılmazdır. Bu sebeple düşünüp algılama yetisinden yoksun kült yapılar için sadece kesin gerçekler ve katî yanlışların olduğu malumdur. Kendi ideolojisini mutlak hakikat kabul eden buna karşın diğerini ötekileştirerek fikirlerine doğruluk payı vermeyen, tahammül de edemeyen bir oluşumun ahlakî ve erdemli bir toplum oluşturması zordur. Oysa bir bilgi, doğru bir şekilde seçilir, sorgulanır, değerlendirilir ve düşünceye dönüşürse yargılama gücü yüksek makul bireylerden oluşan bir toplum inşa edilebilir. Bugün İslam dünyasında şahit olunan bozuk itikâdî düşüncelerin ortak karakterinin ise dinin asıllarını bilmeme, başkalarını kölece taklit, aklı uyuşturma ve hakikatin tekelciliğini yapma olduğu aşikârdır. Bu itibarla makalemizde, bireyin düşünsel gelişimini engelleyen fanatizm olgusunu ve eleştiri yeteneğinden yoksun kült yapıların denli tahrif edici bir güç olduğunu irdelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Fanatizm, Kült, Örgütlenme, Eleştiri, Düşünce, Dinî.

PHENOMENA OF FANATICISM: A CRITIQUE OF BEING UNCRITICAL IN RELIGIOUS ORDERS

Abstract

Fanaticism is an inclination that limits rationale, questioning, criticism, tolerance and liberty. An entity without the ability of objection or the patience over criticism and debate and with a focus on unconditional acceptance of what is commanded, has lost the ability to distinguish between right from wrong and lost to question the information transmitted. Freedom and actions would be inevitably under control of single command if absolute obedience in the form of a religious organization has been come up to faith. For that reason, it is obvious that only certain facts and absolute mistakes are available for cult structures devoid of the ability to think and comprehend. It is difficult for an entity to create a moral and virtuous society since it considers its ideology as absolute reality but it marginalizes other one, doesn't justify thoughts of the others and can't tolerate them. Whereas, a society consisting of logical individuals who have high level of jurisdiction could be built if information is selected, investigated and evaluated properly. Today, common characteristic of wrong thoughts of belief witnessed in Islamic world is obviously being unfamiliar with fundamentals of the religion, imitating other people like a slave, deadening the mind and monopolizing the truth. In our article, in this respect, we will try to analyze both fanaticism phenomenon that prevents intellectual development of the individual and how a falsifying power is those cult structures deprived of criticism skill.

Keywords: Kalâm, Fanaticism, Cult, Organisation, Criticism, Thought, Religious.

Atf / Cite as: Maraz, Hüseyin. "Fanatizm Olgusu ve Dinî Kült Yapılarda Eleştirisizliğin Eleştirisi". *Kader* 16/2 (Aralık 2018): 404-432.

Summary

Fanaticism, which can be defined as “prejudice that hides the truth”, can produce structures that commodify religion after it gains a religious identity and create a sacred and untouchable universe for itself. The fact that a religious organization legitimizes a belief or an action with a sanctified pattern by ignoring the intellectual and religious values and principles means the existence of unmoral and unlawful activities. Also, the moral and religious values have begun to be corrupted where people began to be deceived by using religious sacred things and correspondingly the process of social deterioration got accelerated in terms of ideas and practices. Unfortunately, hedonist and pragmatist religious exploitation which turns the religion into a tool by distorting the concept and universal values of the religion under the name of service to Islam and human beings, and thus making the human mind unproductive, focuses on charismatic individuals by finding its way through individual effort and Allah. It is known that such an attitude will create a culture of religious exploitation. In the place of exploitation, unfairness and injustice are legitimized and the new state can produce its own immorality.

It must be known that a generation, a school, a sect, a spirit, a cult or a religious leader is not the only authority of all truths. It is also not the representative authority for understanding and living Islam. For this reason, individuals should use their mind which is the mandatary of Allah and they should not give this authority to intermediaries in search of meaning. Today, Muslim individuals should intellectually focus on the truth, and they should not determine the truth according to the identity of its speaker or the sense of belonging to the organization. In order to do this, they should evaluate events and facts according to objective criteria; and they should internalize the idea that the knowledge given by the Qur'an and the intellect will not mislead them. Conscience, apprehension and judgement should be accepted as the basic values for a right-acting consciousness. Only this way, it is possible to use both intellect and knowledge as required. It is so difficult for an empty mind to benefit from the wisdom, in the same way it is so difficult for information that sets back mind and consideration to benefit from existing knowledge. Defending and advocating the irrational and non-religious actions and views of a religious organization is the result of unconscious knowledge.

For this reason, fanatics do not need to question their visions and actions since they think that they dominate the consciousness without an identity. As the ratio of participation to a feeling or imagination increases as a matter of the character of the audience, the power of that imagination and feeling increases at the same rate. Because rhetorical, exaggerated, and yet simple expressions create the perception that it is clear of suspicion and uncertainty. In this respect, fanaticism refers to extreme devotion that leaves no room for tolerance, consensus and understanding for any person, idea, ideology or belief.

As a matter of fact, as long as a member of a religious order cannot criticize or give voice to wrongs s/he realizes in intra-organizational activities, s/he starts to

embrace the fact that non-religious and absurd practices are the sole truth and tries to hush up every idea with threat, excommunication and violence. If this person is educated, s/he accepts a certain thought and ideology without criticism and does not listen to any other opinion. They don't even need to learn new things. What they know is the most accurate information. This information, however, is not fundamentally solid and also not resulting from an act of conscious mind at all. Because the knowledge indoctrinated by their authority is the most accurate knowledge ever. Therefore, they think that they dominate their conscious without an identity and they never need to question.

The mental state of a group that does not assimilate different interpretations and cannot tolerate criticism is primitiveness. There are two kinds of sympathizers in religious organizations. Fanciful people with intellectual background who have become supporter and implementer of even the most meaningless and purposeless things, as they lose control of their minds because they lack gentleness (coherent thinking and action). People that do not know and who idolize the leader with the comfort of giving themselves to the leader with the whole body and soul. Attributing qualifications such as holiness, infallibility, divine power and time domination to human formations is a real threat to humans' future. Because individuals who lose the freedom of thought, choice and action are not able to establish a healthy communication with others and they cannot live together in harmony. The reason for this is that fanatics cannot tolerate any thought against what they believe in. The fact that the intellectually restricted mind shows itself actually can result in unfaithfulness, violence and even death. As a result, it is inevitable that any kind of religious organization which neutralize the existential and cognitive abilities of the individual will be an obstacle to any individual or social development and progress, and moreover, it will turn individuals into an object.

Giriş

Allah Teâlâ yaratılış itibarıyla dillerin, renklerin¹, fikirlerin ve kültürlerin farklı olmasını irade etmiş, bu sebeple de her bir insanın akıl yürütme noktasında özel olduğunu vurgulayarak aynı düşünce formatına sahip olmasını istememiştir. Yine insanın dil, renk, ırk ve kültür olarak farklı olmasını yaratılışın mucizesi olarak beyan eden Kur'an, farklı düşünme, idrak etme ve bilgiyi üretme yeteneğine sahip olmasını da yaratılışın ayetleri arasında saymıştır. Bunun aksi düşünüldüğünde yani insanın statik bir düşünce ve tekdüze eylem birliği içerisinde var edilmesi durumunda medeniyetin inşası ve varlığın tekâmülü mümkün değildir. Dolayısıyla olay ve olgulara farklı yaklaşım ve düşüncelerin olması, birbirinden farklı olasılıkların bilinmesinde, düşünce ve fikirlerin karşılaştırılmasında, zihinlerin sürekli işlevsel olmasında, nesnel doğrulara ve ilkelere ulaşılacak

¹ Rum 30/22.

önerilere kapı aralanmasında, bireysel ve sosyal sorunların çözülmesinde son derece önemli bir faktördür.

İnsana verilen bu düşünme ve analiz yetisi, eleştirel yaklaşımı, deliller üzerinde akıl yürütmeyi, olay ve olguları değerlendirerek çıkarımlarda bulunmayı, planlar yapmayı ve hedefler belirlemeyi sağlar. Bu aynı zamanda hakikat ve bilginin egemen olmasına, ilmî ve dinî boyutuyla doğruluğu sınanmamış söylemlerin tekelleşerek bir hegemonyaya dönüşmesine de engel oluşturur. Bugün İslam dünyasının en ciddi sorunlarından biri de belki, farklılığı uyum için bir tehdit görerek tek tip insan modelleri üretme çabasına girişilmesidir. Şu husus bilinmelidir ki inanışları, zihinleri, duyguları, tutkuları, düşünceleri, beklentileri, idealleri, tarihsel zamanları ve kültürleri farklı olan insanların, homojen, edilgen ve statik bir formata sahip kılınmak istenmesi, bireyin ve toplumun gelişmesinden ziyade ayrışmanın nüvesini oluşturmaktadır. Esasında bu durum, tek bir iradenin birçok iradeyi kontrol edebileceği anlamını da taşımaktadır. Oysa İslam, öncelikle bireyin kendisini muhatap almakta ve özellikle bireysel sorumluluğu ve gelişimi incelemektedir.² Ancak bu realite, insanın sosyal bir varlık olduğunun, dini, ahlakî ve hukukî evrensel değerler üzerinde birlik ve uzlaşa sağlandığı takdirde hikmet ve medeniyetin hâkim olacağı gerçeğinin³ göz ardı edildiği anlamına gelmemektedir. Açıkçası ahlakî ve vicdânî ilke ve değerler etrafında bir araya gelen insanların oluşturduğu birliğin, ıslah ve ikmal edici bir niteliğinin olduğu özellikle belirtilmelidir.

Bu itibarla araştırmamızda tikel olarak –negatif- dinsel örgütlenmelerin türettiği fanatizmin yukarıda ifade ettiğimiz temel değerler adına bir tehdit ve ne denli tahrif edici olduğunu işlemeye çalışacağız. Ancak burada herhangi bir dinî örgütün yapısal şemasına yer vermeksizin bir zihniyet kritiği yapacağımızı özellikle belirtmeliyiz. Bu sebeple bir genelleme veya doğrudan hedef göstermeksizin dinsel fanatizmi ontolojik ve epistemolojik yönden incelemek ve buna dair klasik düşüncenin analitik evreninden bir kesit sunmak istiyoruz. Diğer yönden araştırmamız, bir kavramın tarihsel kimliğini veya tarihsel örneğini incelemek değildir. Hedefimiz sosyo-didaktik bir içerikle meseleye yaklaşarak dinsel örgütlenmelerin karakterini tespit ve tahkik düzleminde resmetmektir. Netice olarak da bireyin varoluşsal ve bilişsel yetilerini etkisizleştiren her türlü dinsel örgütlenmenin, bireysel ve toplumsal gelişme ve ilerlemeye engel olacağı ve dahası bireyi nesne haline getireceği araştırmamızın temel mantığını ve çıkarımını oluşturacaktır.

1. Fanatizm Kavramı ve Fanatik Kimlik

Bir şeye tutku derecesinde düşkünlük ve bağlılık “taassup”, diğer bir ifadeyle fanatiklik olarak ifade edilmektedir. Birine veya bir şeye bağlanma noktasında aşırıya giden kimseye de aşırı tutucu/fanatik/mutaassıb denilmektedir.⁴ Bir inanca

² Bakara 2/141, 286; Nisa 4/85, 110-111; Fâtır 35/18; Necm 53/38 vb.

³ Ali-İmran 3/103; Enfâl 8/46 vb.

⁴ Cemil Saliba, *el-Mu'cemu'l-felsefi*, (Dâru'l-Kutubi'l-Lübnanî-Mektebetü'l-Medrese: Beyrut, 1982), 1: 305.

veya dinin yorum biçimine (mezhep) aşırı derecede tutku, onlara karşı kıskançlık ve savunmacı bir yaklaşımın varlığı anlamına gelmektedir. Bir şeyin fanatiği olan da o şeye aşırı eğilimi olmakla nitelenmektedir.⁵ Tutku veya bağımlılık ise içsel bir dürtüyle, kişinin bütün faaliyetlerini durdurulamaz şekilde tek bir amaca yönlendirmesidir.⁶ Bağlı olduğu inancını, herhangi bir durumunu, sevdiği kişiyi, kör bir hamaset ve taklitle savunan kişi artık bir fanatiktir ve bu kimliğin en ayırıcı niteliği aklına hevasının egemen olmasıdır. Bu aşamada kişi, görüşünü destekleme konusunda son derece aşırı ve katı, hakikati görme konusunda oldukça dar görüşlüdür. Dolayısıyla fanatiklik, doğru bakışı, eleştiriye, hoşgörü ve hürriyeti sınırlandıran bir eğilimdir. Fanatikliğin artması oranında da özgürlük giderek azalmaktadır.⁷ Bir şahsı aşırı derecede sevmek ve ona tutkuyla bağlanmak özgürlükten fedakârlık ederek bireyin kendisinden taviz vermesidir. Bu hal, dinî bir liderin çok da vazgeçebileceği bir durum değildir. Çünkü dinî otorite, bağımlı olan üyelerini kendisinin bir ürünü olarak görür ve kendi ideolojisi uğruna herkesi göz ardı edebilir. Buna karşın bağlı olunan otoriteyi üyelerin terk etmeye hakkı yoktur. Esasında oluşan bu hal, bir tür ilahlaşmanın da ifadesidir.⁸

Bu açıdan fanatizm, kutsal olanı istismar eden ve dini hayal gücünün hevesleriyle tutkuların serkeşliğine esir eden yanlış bir bilincin ürünüdür. Dolayısıyla fanatizm, aklın yokluğundan ziyade sınırlı ve doğal olmayan bir akıldır.⁹ Le Bon'a göre de örgüte bağlı olan birey, artık hipnotize olmuş biri gibidir. Hareketler bilinçli olmaktan uzaklaşmıştır. Fakat bazı yetiler köreldiği halde bazı yetenekler harekete geçirilmiştir. Bu süreçte bireye yapılan telkin ile birey, istenilen şekle girebilen bir varlık olmuştur. Çünkü bütüne yapılan etkileyici bir telkin, etki bakımından bireye yapılandan çok daha fazladır. Üstelik grup içerisinde bu telkine karşı koyabilecek güçte birinin olması da pek nadirdir. Aklî muhakeme gücünden yoksun bireyde oluşan bu yeni hal ise şu özelliklerdir:¹⁰

- a) Bilinçli kişiliğin kaybolması
- b) Bilinçaltı ile hareket eden kişiliğin hâkimiyeti
- c) Düşüncelerin, duyguların sirayet yoluyla aynı yöne doğru yönelişi
- d) Telkin edinilen düşüncelerin uygulamasına hemen başlama isteği.

Bu aşamada fanatik bilinç, hakikat ile batıl arasında ciddi bir karmaşa yaşamaktadır ve batılın hakikileştirildiği; hakikatin de batıl ilan edildiği bir tutum kendini gösterebilmektedir. Buna dair Deleyre, "hurafe hak dine nasıl yakınsa fanatizm de haklı inanca o kadar yakındır. Bu nedenle de tehlikeli bir güçtür" der. Ona göre fanatizm, hakikatin yörüngesinde hareket eder ve hakikate, gerçeğe yakınlık ve rasyonaliteden yoksun olan bir ikna gücü aşılar. Bu aynı zamanda

⁵ Saliba, *el-Mu'cemu'l-Felsefi*, 1: 305.

⁶ Hamdi Kalyoncu, *Liderlere Tapınma Psikolojisi*, (Marifet Yayınları: İstanbul, 2014), 35.

⁷ Saliba, *el-Mu'cemu'l-Felsefi*, 1: 305-306.

⁸ Kalyoncu, *Liderlere Tapınma Psikolojisi*, 31, 33.

⁹ Alberto Toscano, *Fanaticism On The Uses of an Idea (Fanatizm Bir Fikrin Kullanımları Üzerine)*, çev. Barış Özkul (Metis Yayınları: İstanbul 2013), 132.

¹⁰ Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, çev. Yunus Ender, (Hayat Yayıncılık: İstanbul 2009), 21-22

doğru ile yanlışın karışması demektir. Bu yüzden yanlış ile doğrunun birbirine karışmasının mutlak bir cehaletten daha kötü olduğunu dile getirir.¹¹ Artık bu özelliklere sahip birisi, kendisi değildir. İradesi kendisine rehber olmaktan çıkmıştır. Üstelik bu bağlılık, insanın medeni yapısında da bir dönüşüme neden olur. Yalnız iken terbiyeli, ahlaklı ve âdil olan birey, kitle içerisinde içgüdüleriyle hareket eden bir canavara dönüşebilir. Bu aşamadan sonra adeta ilkel bir varlığa evrilerek, merhametsiz ve şiddet yönelimli de olabilir.¹² Esasında bu hal, uyum ile çatışmanın girift hale gelmesidir. Uyum ve itaat, lider otoritesine yönelik bir eğilimi oluştururken; her türlü muhalefete çatışmacı bir yönelim bireyin hareket tarzı haline gelebilir.

Örgüt içinde uyum ise mutlak itaatin kutsanması ile işe başlar. Kitle hareketlerinin en temel niteliği de itaati yüce bir değer kabul etmeleri hatta iman ile eşitlemeleridir. Bunun için körü körüne itaat öğretilmeli ve bir davranış modeli haline getirilerek övülmelidir. Bu açıdan bir örgütün doktrinine inanmış insanlar vahşi ve insafsız eylemlerde bulunsalar da özünde kutsal bir otoriteye itaatkârdırlar.¹³ Bu aynı zamanda her şeye kolayca inanma eğilimi gösteren kitlelerin genel karakteridir. En tuhaf ve saçma hikâyelerin bile onlar için gerçekliği ve inandırıcılığı vardır. Onlar için olmayacak olan hiçbir şey yoktur. Telkin ve yayılma yoluyla duygu geçişi çok hızlı olduğundan, oluşan duygunun gücü oldukça fazladır. Artık bu aşamada kararsızlık ve şüpheden arınma süreci gerçekleşmiştir. Hatta herhangi bir şüphe derhal gerçeğe dönüştürülebilir.¹⁴

Bireyin içinde bulunduğu manevî boşluk ise makul olan ile karşılanmış değildir. Bireye maddî hazlar ile uhrevî mutluluk bir arada sunulması zihinsel ve duygusal bir konfor sağlar. Bunun sonucunda bir gruba katılan bireyin bırakması veya kaçması güçleşmektedir. Çünkü grup, aynı zamanda üyelerin aidiyetini güvence altına almak için somut nedenler ve ekonomik bağımlılıklar yaratmaktadır. Daha da önemli olan, inananların eylem ve düşünceleri, örgütlenmiş ve kurumsallaşmış, lidere yönelik paylaşılmış büyüsel inançlarla desteklenir haldedir.¹⁵ Buna göre fanatiklik, bir şahsa, fikre, ideolojiye veya inanca hoşgörü, uzlaşma ve anlayışa yer bırakmayacak derecede aşırı bağlılığı ifade etmektedir. Ayrıca fanatiklik ileri boyutta aşırı tutkunun bir türü olarak şiddet ve hatta zarar verme ile sonlanacak bir kimlik bunalımıdır. Çünkü bu durum fert ve toplumsal düzey ile uyum içerisinde olmayan bir haldir ki fanatikliğin sosyal uzlaşmayı tehdit eden yönü de düşünce ve ufkunun sığıdır.¹⁶ Bu nedenle sığ düşünceli biri, doğru bildiğini tartışmayan ve tartışmayı dahi istemeyen kişidir.¹⁷ Bu yönüyle de fanatik, kafasını ve konuyu değiştirmeyen ve değiştirmek de istemeyen kimsedir.¹⁸ Düşünme,

¹¹ Toscano, *Fanatizm Bir Fikrin Kullanımı Üzerine*, 132-133.

¹² Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, 21-22.

¹³ Eric Hoffer, *The True Believer (Kesin İnançlılar)*, çev. Erkil Günür, (Plato Film Yayınları: İstanbul 2007), 132-133.

¹⁴ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, 28, 35.

¹⁵ Vamık D. Volkan, *Körü Körüne İnanç*, (Asi Kitap: İstanbul, 2017), 173.

¹⁶ Saliba, *el-Mu'cemu'l-Felsefi*, 1: 306.

¹⁷ Timuçin Afşar, *Felsefe Sözlüğü*, (Bulut Yayınları: İstanbul, 2004), 116.

¹⁸ Toscano, *Fanatizm Bir Fikrin Kullanımları Üzerine*, 11.

seçme ve eylem özgürlüğünü kaybeden bireyin diğeri ile sağlıklı bir iletişim kurması ve uyum içerisinde yaşaması mümkün değildir. Buna sebep, fanatiğin inandığı veya bağlı olduğu öğretiye aykırı bir düşünceye tahammül edememesidir. Fikrî düzeyde kısıtlanmış aklın, fiilî düzeyde kendini göstermesi ise tekfir, şiddet hatta ölüm ile sonuçlanabilmektedir.¹⁹ Diderot'un ifadesiyle bağnazlık ile barbarlık arasında bir adım vardır.²⁰

Le Bon, grup ideolojik bir aygıtı dönüştüğünde görüş, düşünce ve inançlar artık akıl ve muhakeme yoluyla değil de telkin yoluyla kabul ettirilmeye başlanır, der. Bu durum aynı zamanda yeni bir tutumun varlığını baskılar. Bunun en basit ve teknik tabiri, hoşgörüsüzlüktür. Kendi inanç ve düşüncesinin doğruluğunda asla şüphesi olmayan grup, tahakküm edici ve mutaassıptır. Artık itiraz, tartışma ve münazara yeteneği kaybolmuştur. Hatta itiraz ve sorgulamaya tahammülsüzlük üst düzeydedir.²¹ Böylece örgüt içerisinde birey, kolay savrulabilen bir fanatiğe dönüşmüştür ve bireyin fiillerini yönlendiren güç, kendi aklı ve tercihi değildir. Bu aşamada dinî -negatif anlamıyla- bir otoritenin irade ve kararına bağımlı bir bilinç, kontrolsüz bir güce dönüşmüştür. Ancak ahlakî anlamıyla kişinin kendini gerçekleştirmesine imkân veren bağlanma ve adanmışlık özgür bir hareket ve seçim eylemi olsa da fanatiğin bir şahsa, nesneye, öğreti veya ideolojiye, akıl ve mantık kurallarını hiçe sayacak kadar tutkulu bağlanması, dinleme, görme, anlama, vicdan ve hoşgörü melekesinin körelmesi anlamına gelmektedir. Oysa ahlakî düzeyde bağlanma atıl bir adanmışlık olmayıp, özgür bir irade hareketidir.²² Zira bağlılık, temel değerlere bir yöneliş hareketi ise burada özgürlükten ve akli gelişimden bahsedilebilir.

2. Dinsel Fanatizmin Doğası ve Fanatiğin İnşâ Süreci

Grup olmanın doğası, örgüt içine doğru sadakat ve tutku; grup dışına doğrudan çelişme ve farklı olma gereksinimidir. Bu tür eğilimler, basit bir antipatiden nefret duygusuna kadar saldırgan bir kimlik kazanabilir. Burada ödev ve sorumluluk duygusu daha çok Allah'a ve insanın maslahatına olmaktan çok grup öğretisine ve çıkarlarına yöneliktir.²³ Doğrunun yanlış, yanlışın da doğru olarak aksettirilmesi ile haksız savunmalar da bu noktada başlar. Ortak nefret, uzlaşması imkânsız bireyleri dahi bir araya getirir. Muhalifleri tahkir, tehdit ve tekfir etme ise oluşan nefretin tezahürü olarak görülebilir. Kitlenin diğerine karşı tekelsel ve baskıcı kimliği taassubu körüklese de güce karşı aşırı bir iştihak ve saygı; acizliğe ve iyimserliğe de olumsuz bir tavır hâkimdir. Sosyal alanda bunun olumsuz sonucu ise insanlar arasında güven, hoşgörü, karşılıklı kabul ve uzlaşma kültürü kaybolmakta insanların giderek birbirinden şüphe duymaya başladığı bir nevroz

¹⁹ Muhammed es-Senûsî, *İdaa't fi'l-va'y*, (Dâru'l-Beşir: Kahire, 2015), 71

²⁰ Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*, 116.

²¹ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, 37.

²² Emel Koç. "Gabriel Marcel'e Göre Fanatizm". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 22, (2010): 129.

²³ Mehmet Bilgin ve dğr. "Dini Grupların Toplumsal Değişimdeki Etkilerinin İncelenmesi". *Dini Gruplar Siyaset ve Bürokrasi kitabı içerisinde*, Ed. Kemal Ataman ve dğr. (Emin Yayınları: Bursa 2017), 155.

hali ortaya çıkmaktadır. Çünkü kitleler, delil ve kanıtlara dayalı verilerden hareket etmezler. Onların zekâdan çok duyguları etki altındadır ve onları yönlendiren şey, aşırı sevgi beslenen modelin bir konudaki tutumu ve iradesidir. Bundan dolayı oluşacak küçük bir kuşku dahi tartışmasız gerçeğe dönüştürülebilir.²⁴

Diğer yönden ötekileştiren zihin, bir ideolojiye dönüştürdüğü inancını tek geçerli doğru kabul eder ve diğer düşüncelere en küçük bir değer ve doğruluk payı vermez. Düşünmemek ve öğrenmemenin yarattığı gerilim ile son derece saldırgan bir hal sergiler. Çünkü yeni şeyler öğrenme ihtiyacı yoktur. Kendisinin bildiği en doğru bilgidir; fakat bu, temeli sağlam olan bir bilgi değildir. Bilinçli bir düşünüş eylemi ise hiç değildir. Öyle ki kendi bilgisinden çok otorite kabul ettiği kimsenin telkin ettiği bilgi en doğrudur. Her şeye kolayca inanan bir fanatiğin sabit fikrinin fiile dönüşmesi ise çok kolaydır.²⁵ Bu yüzden fanatik, kimliksiz bilincine egemen olduğunu zannettiğinden görüşünü ve fiilini sorgulama ihtiyacı asla duymaz. Kitlenin karakteri gereği telkin ile oluşan bir duyguya veya hayale katılım oranı arttıkça o hayalin ve duygunun gücü de aynı oranda artmış olur. Zira coşkulu, abartılı ve bir o kadar da sade ifade edilen söylemler, şüphe ve karasızlıktan uzak algısı yaratmaktadır.²⁶

Öyleyse fanatizm, hem çok çeşitli hem de tek anlamlıdır. Birbiri ile mücadele eden mezhepler yaratır ve homojen bir mantık tarafından güdülenir. Bu yönüyle fanatizm, eylem halindeki hurafedir.²⁷ Marcel'e göre fanatizm, soyutlama ruhunun doğal bir sonucudur. Çünkü fanatik tavırda, bütünü göz ardı etme, kategoriler oluşturma ve diğerlerinden ayırıştırma eğilimi vardır.²⁸ Öyle ki eylemin karakterini belirleyen doğrular veya hakikatler değil örgütün iddialarıdır. İddiaların gerçekliğinden ziyade inandırıcılığı önemlidir. Bunun için üretilen duygusal, abartılı ve sloganik dilin etkisi, şimdinin inanç ve eylem düzeyinde kötülüğü ve kendisine merkezîlik atfeden bir gelecek ideali fanatiğin bilinç dünyasına sürekli aşılansaktadır.

Bunun teknik ifadesini Kirman, "Beyin Yıkama" olarak dile getirmektedir. İnsan aklını karşı konulamaz yöntemler kullanarak kontrol altına almak ve insan zihninde düşünsel ve ideolojik bir dönüşüm yaratmak suretiyle doğrudan veya dolaylı olarak yapılan her türlü sistemli telkin, yönlendirme ve baskıyı içeren uygulama ve propaganda tekniği beyin yıkama olarak ifade edilmektedir. Sosyal psikolojide beyin yıkama, insanların bir inanç sistemini, davranışlar bütünü veya bir dünya görüşünü gönülsüz olarak fakat zorla ikna ederek benimsemeyi ifade etmek için kullanılır. Bilincin değiştirilmesi veya yeni bir bilinç oluşturma şeklinde ortaya çıkan beyin yıkama uygulamalarında potansiyel üyeleri cezbeden, mevcut üyelerin bağlılığını pekiştiren kitle etkileşimini sağlayan manipülasyon araçları kullanılmaktadır. Bu açıdan günümüzde kitle iletişim araçlarının yüceltici

²⁴ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, 35, 37, 88.

²⁵ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, 28-29.

²⁶ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, 35.

²⁷ Toscano, *Fanatizm Bir Fikrin Kullanımları Üzerine*, 130-131.

²⁸ Koç, "Gabriel Marcel'e Göre Fanatizm", 134-135.

imalar içeren kodlarla geniş halk kitleleri üzerindeki etkisi beyin yıkamaya benzetilmektedir.²⁹

Özellikle modern dönemde daha çok psiko-sosyal ihtiyaçların istismarı yoluyla bir dini grubun sempatanları etki altına alınmaktadır. Daha çok bireysel ve sosyal hayattaki ilişkilerde etkili olan aşk, sevgi, ilgi, sadakat, kabul görme, iltifat, ayrıcalık hissi, aidiyet bilinci, güç, mükâfat, ceza, suçluluk, günah vb. duygular bireyleri etkileme ve kendi saflarına çekebilme taktiği olarak kullanılabilir. Teknik olarak gençlerin duygu ve düşüncesine hitap eden sevgi, ilgi ve iltifat yoğunluğu şeklinde olumlu yönde olabileceği gibi, korku, suçluluk ve günahkârlık duygusuna atflar yapılmak suretiyle olumsuz yönde ve bazen de her iki duygu kullanılarak da olabilmektedir. Bununla birlikte dersler verme, sohbet ve konferanslar düzenleme, grup ideolojisini yansıtan kitapları okutma şeklinde yoğun etkileşim ve sosyalizasyon süreçleri de dâhil edilebilmektedir. Açıkçası fizikî iknadan daha çok psikolojik ikna kitleleri etkilemede daha işlevsel olarak kullanılmaktadır.³⁰

Bu açıdan kendine sempatan kazandırmak isteyen bir dinî otorite gençlere sürekli iltifat ederek, zeki ve güçlü olduklarını vurgulayarak, onları ciddiye alıp önemli olduklarını dile getirerek hedefine ulaşmaya çalışır. Bu şekilde potansiyel üye, grup tarafından düzenlenecek olan sosyal etkileşim ortamına çekilmiş olur. Ancak bir dinî hareketin üye kazanımında en etkili yöntem yeniden sosyalleşme sürecidir. Bu da daha çok kampa alma, orada yoğun bir eğitime tabi tutma, grup ideolojisini benimsetme ve grubun diğer üyeleriyle kaynaştırma suretiyle gerçekleşmektedir. Bu şekilde yeni üyenin grubu benimsemesine yönelik araçsal, diğer üyelerle kaynaşmaya yönelik duygusal ve grup ideolojisini ve usulünü benimsemeye yönelik ahlakî bir bağlılık oluşturulmaya çalışılır.³¹

Böylece yeni üye, yoğun bir şekilde grubun ideolojisi, felsefesi ve stratejisi ile bağlantılı önceden hazırlanmış bir eğitim faaliyetine tabi tutulur. Çoğunlukla metin hareketi olan bu yapıların, vahiy veya ilham yoluyla yazıldığını söyleyerek kutsadıkları ve dokunulmaz kıldıkları ikincil bir kitapları vardır. Sürekli bu metinler okutulup yorumlanmak suretiyle üyeler okuyup öğrendikleri bilgilerin mutlak doğruluğuna inandırılmaktadır. Dolayısıyla aslî kaynak olarak niteledikleri eserlerin dışında başka eser veya kitaplara üyeler yönlendirilmemektedir. Burada potansiyel üyelerin düşünce, inanç ve davranışlarını değiştirmek yerine yenileri aşlanarak yoğun bir eğitim programı eşliğinde sistemli bir şekilde sosyal etkileşim sağlanmakta, böylece de yitirdiği özelliklerin yerine yenileri eklenerek bir kimlik kazanmaları sağlanmaktadır. Bu aynı zamanda özgürlük isterken şahsi kimliğin yitirildiğinin de bir kanıtını oluşturmaktadır.³²

²⁹ M. Ali Kirman, "Beyin Yıkama Teorileri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, (2004): 109-110.

³⁰ Kirman, "Beyin Yıkama Teorileri", 124.

³¹ Kirman, "Beyin Yıkama Teorileri", 124-125.

³² Kirman, "Beyin Yıkama Teorileri", 125-126.

Dini hareketlerin hemen hepsinde ortak olan bir diğer nokta da kendilerinin yeni, farklı ve tek doğru, ötekinin yanlış olduğu ve yalnızca kendilerine inananların kurtuluşa ereceği partikülaristik bir din anlayışına sahip olmalarıdır. Bireye propaganda ve eğitim yoluyla seçici vizyon yani inanç sistemiyle ilişkili çelişkiler maksatlı, büyüleyici ve akıl dışı yorumlanmak suretiyle sadece kendi inanç sistemi ile uyumlu olan şeylerin kabul etme eğilimi kazandırılır. Bu ise bireyin güvenebileceği kişilerden oluşan grubun bütün üyelerinin aldatılmış olamayacağı inancı üzerine kurulur. Bireye grubun yanılmayacağı düşüncesi aşılırken toplumun ve ötekinin yanılığında olduğu kabul ettirilir.³³ Bununla birlikte kitleler, tahakküm edici ve aynı zamanda mutaassıptırlar. Çünkü birey, her türlü itiraz ve tartışmayı kabul edebilirken grup hareketinin buna tahammülü yoktur. Bir gruba tahakküm eden lider, daha çok grup bağlarının duygularına hitap eder ve hiçbir zaman akıl ve yargılamalara başvurmaz.³⁴

Diğer yönden grup içerisinde genel inanç, kutsama ve davadır. Saf haliyle din, genelde ikinci plandadır. Burada oluşacak bir başarı esasında dinin değil, davanın başarısıdır. Dolayısıyla bir kitleye bağlananlar öncelikle dava ile tanışır, sonra da dava ölçüsünde dine yer verilir. Dine davanın yorumu ile bakılır ve dinî söylem ve buna yönelik faaliyetler davaya zarar vermeyecek şekilde bir serbestiyet kazanır. Din daha çok grubun maddî ve sayısal varlığını artırmak ve örgütsel disiplini sürdürmek için bir araç olarak kullanılır.³⁵ Ayrıca tüm manevî ve fikrî akış, yukarıdan aşağıya liderden müntesiplere doğru iken üsttekilerin güçlenmesi için de emek ve maddî akış aşağıdan yukarıya doğrudur.³⁶ Nitekim bazı insanlar, kendileri üzerinde bir şekilde otorite kurmuş olan kimseleri yücelterek üstün bir varlık olarak görmeye ve onun tüm iyilik ve güzellikle donanmış bir kişi zannetmeye meyillidirler. Bu tip insanlar, köleleştirildiklerini kolay kolay kabul etmediklerinden kutsiyet ve yanılmazlık gibi üst nitelikleri onlara bizzat kendileri yüklerler. Bu şekilde efendilerinin her türlü hal ve hareketlerini benimseyip onlara benzemenin ayrıcalık olduğunu zannederler ve teslimiyete ilahî bir kimlik atfederler.³⁷ Renan'ın ifadesiyle oluşan bu yeni hal, "fanatiklerin ölümden daha çok özgürlükten korktukları" bir psikozu andırmaktadır.³⁸

Bütün kitle hareketleri mutlak ve nihaî gerçeğin kendi öğretileri olduğunu telkin ederek dünya gerçekleri ile taraftarları arasına hakikati örten bir perde koymaya çalışırlar. Kitleye kesin olarak bağlanan kişi de inançlarına dayanak olacak gerçekleri akıl, duyu ve haber gibi bilgi kaynaklarından değil de bu telkinden alır. Buna göre aklın ve duyuların verilerine dayanmak bir bakıma inançsızlıktır. Körü körüne inanç ise çok sayıda inançsızlıkla varlığını sürdürür hale gelmektedir.³⁹ Bunun yanında bir öğretiyi etkili olabilmek için anlaşılabilir fakat inanılır olmalıdır. Çünkü insanlar, anlamadıkları veya anlamak istemedikleri şeylerden kesin emin

³³ Kirman, "Beyin Yıkama Teorileri", 126.

³⁴ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, 79.

³⁵ Kalyoncu, *Liderlere Tapınma Psikolojisi*, 94-95.

³⁶ Kalyoncu, *Liderlere Tapınma Psikolojisi*, 58.

³⁷ Kalyoncu, *Liderlere Tapınma Psikolojisi*, 40.

³⁸ Hoffer, *Kesin İnançlılar*, 42.

³⁹ Hoffer, *Kesin İnançlılar*, 90.

olurlar. Üstelik öğretisi, akla hitap etmiyor ise belirsiz ve gizemli olmak zorundadır. Hem akla hitap etmiyor hem de belirsiz değilse bu takdirde gerçekliği ispat edilemez bir konumda olmalıdır.⁴⁰

Buna göre dinsel oluşumlar, abartılı ve aşırı duygulardan kolayca etkilenebilen yapılardır. Bu nedenle onları etkileyip kontrol etmek isteyen hatibin şiddetli iddialar, ateşli ifadelerde bulunması gerekir. Abartılı konuşmak, duygulara seslenmek, tekrar tekrar vaat ve iddialarda bulunmak, öğretileri için tehdit niteliğinde hedefler üretmek, her şeyi akılcı bir sorgulama ile ispattan kaçınmak bu oluşumların özelliklerindedir. Örgüt üyeleri de kahramanlarının duygularında aynı abartı ve coşkuyu görmek isterler. Bu sebeple basit bir şey dahi sürekli büyütülmeli ve çok önemli gösterilmelidir.⁴¹ Bu tür dinî duyguların en önemli özelliği ise lider, efendi, şeyh vs. aşırı sevgi-bağlılık, onda sezinlediği kuvvetten korkma, emirlerine körü körüne uyma, inançlarını tartışmanın imkânsız olması, ileri düzeyde hoşgörüsüzlük ve öğretilerini yayma isteği ve bağlı oldukları inancı kabul etmeyenleri düşman görmektir.⁴² Aslında bunun altında, kendisi dışında her türlü düşünce ve değişimi değersiz bulan bir anlayış yatmakta ve neticede dokunulmaz, tekelci ve kutsanmış bir alan yaratarak şimdiki kötüleyen, geleceği de örgüt aidiyetine sabitleyen zihinsel bir sorun gizlenmektedir. Ayrıca dengeli ve istenilir bir toplum meydana getirmek isteniyorsa bu toplum geçmişte denenmiş ve iyi olduğu ispatlanmış bir toplum olmalıdır. Çünkü fanatik tavırda gelecek yeni bir düzen değil, sadece eski düzenin restorasyonudur.⁴³

Bu bakımdan saplantı ve nevroza dönüşen zihin, ideolojiye dönüştürdüğü inancını tek geçerli doğru kabul eder ve diğer düşüncelere en küçük bir değer ve doğruluk payı vermez. Fanatik kişi esasında hoşgörüsüz, dar düşünceli, eleştiri ve kuşkuya tahammülsüz biridir.⁴⁴ Böyle bir dogmatik eğilimin farklı düşünce ve bilgilere kapalılığı ise yeni bir durumla karşılaştığında bunu özümseyememesinin nedenini oluşturmaktadır. Böylece yeni bilgilerin ne tür artı ve eksileri olacağını kestiremediğinden, mevcut yapısını koruma reaksiyonu bilincine egemen olmaktadır. Kendinde muhafaza ettiği sorgulanmamış verileri, savunmacı bir psikolojiyle tahammülsüzce koruma güdüsüne tutulur ve bir inşa süreci olarak görmediği bilinç düzeyini diğer bilişsel gelişimler karşısında en üstün görerek, kendi dar bilişsel yapısına hapsolür. Daha sonra bir inanç otizmi yaşayarak, kendisi ve evrenin değişen yapısını anlamak istemez. Bu nokta artık dogmatik şahsın eleştirilemez kabul ettiği inancını, evrendeki değişimin sonucu olan entelektüel verileri örtbas etmeye yarayan bir araca dönüştürdüğü andır.⁴⁵ Bu aşamadan sonra mevcut öğretisi bir ideolojiye dönüşmüştür. İdeoloji ise bir fikir sistemi demektir ve bir şahsa ve gruba ait olabilir. İdeolojiler değişken olduklarından ve sürekli biçim değiştirdiklerinden bilim değildir. İdeolojinin

⁴⁰ Hoffer, *Kesin İnançlılar*, 92.

⁴¹ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, 36.

⁴² Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, 53.

⁴³ Hoffer, *Kesin İnançlılar*, 84, 85.

⁴⁴ İbrahim Gürses, "Dogmatik Zihnin Bazı Özellikleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/1, (2001): 185.

⁴⁵ Gürses, "Dogmatik Zihnin Bazı Özellikleri", 186.

kaynağı genellikle ütopya veya ütopyaya benzer tasavvurlardır. Bu yüzden daha çok küçük gruplar tarafından kabul edilmekte ve toplumun geneline asla hitap edememektedir. Çünkü ideolojiler, taraf tutan düşünce şekilleridir. Buna karşın bilimde tarafın olmadığı, tarafgirliğin bilgidен değil daha çok bilgisizlikten beslendiği, bilgisizliğin ise bağnazlığı ürettiği bilinmelidir.⁴⁶

Şu halde fanatiğin dinî tutumunu ifade eden dogmatiklik, otoritelerce ileri sürülen düşünce ve ilkeleri herhangi bir kanıt arama ihtiyacı hissetmeksizin bununla birlikte inceleme ve eleştiride bulunmaksızın bilgi sayan anlayıştır. Dogmatik, otorite tarafından sağlanan veriyi incelemeye gerek duymadan kanıtlanmış bir bilgi olarak kabul eder, bu nedenle de anti-entelektüel bir kişiliktir. Çünkü o, bilmek istediğinde hep bilir. Bilgi, kendi inancını doğruladığı oranda bilgidir. Bu sebeple dogmatizmin entelektüel bir eğilimi yoktur. Bilmek istediği tek şey kendi inancını destekleyecek verilere sahip olmaktır. Bu açıdan dogmatik zihinde inanç ile bilgi arasında bir kargaşa hâkimdir.⁴⁷ Kitle hareketlerinin kendisine son derece itaatkâr taraftarlar çekmesi, kişisel çıkar ve menfaatleri tatmin etmeyi sürdürmesi değildir. Kitle, kişilerin bir bakıma kendilerinden kurtuluş isteklerine cevap vermektedir. Bu sebeple bir kitle hareketi, çağrısını kişiliğini geliştirmek isteyenlere yöneltmez. Daha çok benliği ile yüzleşemeyen şahıslara yönelir.⁴⁸ Bu yönüyle fanatizm, insanların taklit ve demagojiye bağlı deliliğidir ve kitlelerde bir baş dönmesine yol açmıştır. Adeta kişilerde, Tanrı'yı aşırılık, bağnazlık ve şiddet ile teskin etmeye çalışan ilahileştirilmiş bir adaletsizliği var etmektedir.⁴⁹

Hülasa-i kelimeler modern dünya hızla değişmekte ve birçok bilginin tüketildiği bir mekâna dönüşmektedir. Bilginin bu kadar fazla olduğu bir dünyada bilgi, ancak doğru bir şekilde seçilir, değerlendirilir ve kullanılırsa bir güce dönüşür. Eleştirel düşünme bu hızlı değişime uyum sağlamamızı temin ederken; değişken sorularımız karşısında birbiriyle çelişen birçok cevabın yerine karar kılacağımız bir seçeneği düşüncemize sunar.⁵⁰ Eleştirel yaklaşabilen makul bireylerin olduğu bir toplumda hoşgörürden, demokrasi ve üst değerlerden bahsedilebilir. Eleştirel düşüncenin ve kamuoyunun olmadığı toplumlar ise yanlış düşünme ve kararların sonuçlarına katlanmak zorunda kalan, yerel ve küresel ölçekte cehalet, hoşgörüsüzlük, şiddet ve savaşların yaşandığı birer istikrarsız bölgelere dönüşmüştür.⁵¹ Buna karşın akıl, gerçek bilgi kaynakları ile doğru kullandığı takdirde medeniyetin gelişimi adına faydalı sonuçlar üretilecektir. Bunun için değer yargıları, tecrübeler, dinî ve aklî bilgi kaynakları, aklın reddetmeyeceği doğrular, evrensel ilkeler, inanışlar ve yorumların kaliteli ve yararlı bilgiyi üretmede doğru kullanımı oldukça önemlidir. Aksi halde nesnel bir değer

⁴⁶ Vahdettin Başçı, "Bağnazlık Kavramı Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1, (2004): 164-165.

⁴⁷ Gürses, "Dogmatik Zihnin Bazı Özellikleri", 184.

⁴⁸ Hoffer, *Kesin İnançlılar*, 21.

⁴⁹ Toscano, *Fanatizm Bir Fikrin Kullanımları Üzerine*, 132.

⁵⁰ Hakan Gündoğdu, "Eleştirel Düşünme ve Eleştirel Düşünme Öğretimine Dair Bazı Yanılgılar", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 7/1, (2009): 58-59.

⁵¹ Gündoğdu, "Eleştirel Düşünme", 59.

taşımayan, gerçek dışı, tutarlılığı test edilmeyen, Kur'an, akıl ve olguyu dikkate almayan bilgiler fikrî karışıklığın ve bağnazlığın sebebi olacaktır.

3. Fanatik Saplantı ve Eleştirel Yaklaşımın Nedenleri

Mu'tezilî dilci ve kalamcı Câhız, (ö.255/869) "tabiî ihtilafın (ontolojik farklılık), i'tilafın (sosyal uzlaş) sebebi olduğunu söylemektedir." Ona göre insanların yapılarında farklılığın olmaması halinde imtihan (dünyevî sınama) ve ihtiyar (özgür seçim) anlamsızlaşır.⁵² Bu nedenle o, dünyanın başlangıcından sonuna kadar zıtlıkların bir arada olacağını belirtir. Dünya hayatı ona göre iyi-kötü, hayır-şer, zararlı-faydalı, çirkin-güzel vb. zıtlardan oluşan bir karşılaşım alanıdır. Dünyada sadece şer olsaydı varlık adına bir şey kalmaz, her şey yok olurdu. Yine dünya sadece hayır ve iyi şeylerden müteşekkil olsaydı imtihan sona erer; bunun neticesinde varoluş anlamını yitirirdi. Her şeyin tekdüze olduğu bir alanda düşünme ve akletmenin sebep ve hikmeti de yok olurdu. Akletme imkânı olmayan bir alanda ise değerlerin varlık bulması mümkün olmazdı.⁵³ Câhız'a göre insanı olgunlaştıran ve ehlileştiren bu zıtlıklardır. Bunların sayesinde insan, bireysel bir gelişim (ıslah) sağlar ve neticede şer hayra, nefret sevgiye dönüşür.⁵⁴

Farklı düşünce ve yorumları gelecek iddiaları için bir tehdit ve İslam dışı olarak algılayan ve gösteren kült oluşumların zihinsel kalıpları ile toplumsal birlik ve uzlaşımın sağlanması ve dahası İslam ile olgu arasında organik bir bağın kurulması kolay gözükmemektedir. Özellikle günümüzde Ehli Sünnet gibi kapsayıcı ve dinamik bir yapıyı dar bir kalıba hapsedip dinin değil de, dine egemen olduğunu iddia eden grupların hakikatten ziyade bağnazca haklılığını dikte etmesi, diğerine karşı ayrıştırıcı bir söylemi üretebilmekte ve dinin gerçek işlevini örtbas edebilmektedir. Bu tür yapılarda şimdinin insan yapısından duyulan hoşnutsuzluk, ben dilinin benimsenmesi ve diğerine hoşgörü dışı tavır ile İslam'ın kendi düşünce ve yaşantılarında temsil edildiği sloganıyla sürekli geçmişe dönük bir idealin sunulması mevcut sorunları çözememekte, üstelik yeni sorunlara kapı aralamaktadır. Özellikle dine karşı yabancılaşmayı perçinlediği gibi dinî değerlerin tahrifine de neden olabilmektedir. Tahrifin nedeni ise taklidi şartsız doğru zanneden bir zihnin üretilmesinde gizlidir. Bu tarz bir zihniyet içerisinde olan yapılar için idealist toplumlardan ziyade taklitçi kitleler her zaman tercih edilen olmuştur. Elbette bu sorunun her çağda eşdeğer olabilecek benzer sebepleri de olagelmıştır.

Bu doğrultuda düşünce sistematiğini Mu'tezile teolojisi üzerine temellendiren Zeydî kalamcı ve müfessir Hâkim el-Cüşemî (h.494/m.1101) kendi döneminde insanların aldanıp hak ve batılı ayırmamalarının sebeplerini zikrettiği risalesinde

⁵² Câhız, Ebu Osman Amr bin Bahr el-Kinânî, *Resâilu'l-Câhız (Makaletü'l-osmâniyye)*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1979), 4: 43; Ayrıca bkz, *Resâilu'l-Câhız (el-Evtân ve'l-Buldân)*, 4: 109.

⁵³ Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Kinânî, *Kitâbu'l-hayevân*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: 1965), 1: 204.

⁵⁴ Câhız, *Kitâbu'l-hayevân*, (1965), 2: 88.

benzer şekilde günümüz dini sosyalleşme modellerinin ontik ve epistemik yapısını yansıtmaktadır. Buna dair o, maddeler halinde şu hususları zikretmektedir:⁵⁵

1. Dinde nazarın/akıl yürütmenin terkedilmesi
2. (Kronik) şüphe gerekçesiyle tutunulan batıl inançlar
3. Bir görüşte çoğunluğun doğru olduğu zannı
4. Liderlik ve önde olma tutkusu
5. Kutsallaştırılan şahısları taklit
6. Cehaletin (bilişsel zaaf) yarattığı korku
7. Adetler ve batıl inanışlar üzerine doğma ve yetişme.

Nitekim araştırmamızda temellendirmeye çalıştığımız husus da bütün bu sayılan maddelerin teorik ve pratik örneklemine sunmaktır. Zira bir kült yapının içerisinde zikredilen bu maddelerin farklı tezahürleri benzer anlam ve içerikle gözlenebilmektedir. Bu itibarla esasında dinsel örgütler –ki biz burada negatif anlamda kült yapıları kastediyoruz- sosyo-psikolojik niteliği itibari ile kapalı bir toplum özelliği arz eder. Kendi konumunu dış dünyadan soyutlamış, içe dönük, sorgulama ve eleştiri niteliğini yitirmiş, müzakere ve danışma siteminin sorgulayıcı yapısından uzak bir şekilde tartışılmaz karizmaların varlığı üzerine kurmuştur. Birey, çoğu zaman karizmaya tanrısal özellikler atfedip bireyliğini ona kurban ederek özgürlüğünü kullanma yetisini kaybetmiştir. Bu aşamada artık o, kendini üreten, sorgulayan ve yöneten bir insan değildir.⁵⁶ Sorgulama ve eleştirme yetisini karizmanın iradesi uğruna yitiren bireylerin, diğeriyle barışık olması mümkün olmadığı gibi örgütün misyonu gereği aklî, ahlakî ve dinî değerleri tahrif etmeleri de olası hale gelebilmektedir. Bu hususta Deleyre, “ilahî bir bilgiden esinlendiğini ve desteklendiğini iddia eden bütün tarikatların gözlerinde aynı bandaj vardır ve bu, virüs gibi yayılan ve zihinden zihne bulaşan bir hastalıktır” demektedir.⁵⁷ Çünkü başarı ve hedef uğruna her türlü ilkenin göz ardı edilebileceği yönünde bir zihinsel kriz, kendi inanç evrenini ve ahlakını üretebilmektedir.

Erol Güngör’e göre de zihinlerde kurgulanan ütopyalara uygun bir toplum düşünildiğinde bütün radikal ideolojilerin ilk düşüneceği şey, yeni bir toplum ve dünya görüşü yani iman oluşturmaktır.⁵⁸ Ancak imana yönelik dogmatik ve totaliter her bir teşebbüs imanın teorik temelini bozar. Bu aşamadan sonra içsel ve samimi bir karar olan iman, bir formüle bağlanarak biçim ve tarzını değiştirir. Böyle bir durumda Allah ile teorik, pratik ve sosyal bir ilişki kurmanın imkânsız

⁵⁵ Hâkim el-Cüşemî, Muhammed b. Kerrâme, *er-Risâletü fi-nasihati'l-amme*, thk. Cemal eş-Şami, (ys.: 2016), 18.

⁵⁶ Ergün Yıldırım, *Türkiye'nin Modernleşmesi ve İslam*, (İnsan Yayınları: İstanbul, 1995), 74-75.

⁵⁷ Toscano, *Fanatizm Bir Fikrin Kullanımları Üzerine*, 136.

⁵⁸ Mehmet Akgül, *Türkiye'de Din ve Değişim-Bir Erol Güngör Çözümlemesi*, (Ötüken Yayınları: İstanbul, 2002), 136.

olduğu görülür.⁵⁹ Üstelik iman, formüle dökülmek istendiğinde gerçeğe uygun olduğunu belirleyecek olan da bu durumda dini otorite olacaktır. Bir grubun önderi bir fikir insanından çok aksiyon adamıdır. Bu sebeple grup için lider, tabiri caizse çobanından vazgeçemeyen bir sürü gibidir. Liderlerin savundukları düşünce ne kadar anlamsız olursa olsun düşüncelerine karşı her uygulama sorgu ve yargıdan uzaktır.⁶⁰

Dinî yapıların otoriter olanlarında somut bir biçimde fikir akışı yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşir. Bu durumun en ciddi tehlikesi ise Kur'an'ın temel ilkelerinden olan fikir alışverişini işlevsiz kalması ile birlikte lider hegemonyasının ortaya çıkmasıdır. Bu aşamada grup normlarının genel İslamî normlarla çelişme ihtimali artar ve çelişenlerin izale edilme imkânı da azalmış olur. Grup tutumu denilen bu tavır ile liderden gelen karar ve uygulamalara eleştirel yaklaşımda bulunma çekingenliği gelişir. Aklî ve dinî tenkitlerin gerekli olduğu halde bile tutarsızlıklar dile getirilmez. Artık liderden gelen bilgi ve kararları çürütecek delilleri görmezden gelme ve verilen karar ve davranışların ortaya çıkaracağı tahribatı önemsememe durumu ortaya çıkar.⁶¹ Öyleyse eleştiri yeteneğini ve karşılaştırma yetisini pasifize eden, fikirlerden ziyade şahısların otoriter yapısını benimseyen her bir öğreti, en saçma ve absürt şeyleri inanç alanına taşıyarak psiko-sosyal bir tahrif ve tahribe neden olabilmektedirler.

Hatta bu kimse, eğitilmiş biri olsa da belli bir ideolojiyi veya fikri eleştirisiz kabul ettiğinden başka hiçbir düşünce ve görüşe haklılık payı vermemeye başlar. Bu hal, içsel olan fakat dışta kendini gösteren bir çatışmayı ve uyumsuzluğu beraberinde getirir. Birey, düşünmemek ve öğrenmemenin yarattığı psikolojik gerilim ile son derece saldırgan bir tavır sergiler. Çünkü onun yeni şeyler öğrenme ihtiyacı yoktur. Kendisinin bildiği en doğru bilgidir. Ancak bu bilgi, temeli sağlam olan bir bilgi değildir. Bilinçli bir düşünüş eylemi ise hiç değildir. Öyle ki kendi bilgisinden çok otorite kabul ettiği kimsenin telkin ettiği bilgi en doğrudur. Bu yüzden kimliksiz bilincine egemen olduğunu zanneder ve sorgulama ihtiyacı asla duymaz.⁶²

Dogmatiklik veya fikrî donukluk olarak nitelenen bu tutum, otoritelerce ileri sürülen düşünce ve ilkeleri herhangi bir kanıt arama ihtiyacı hissetmeksizin bununla birlikte inceleme ve eleştiride bulunmaksızın bilgi sayan anlayıştır. Dogmatik, otorite tarafından sağlanan veriyi incelemeye gerek duymadan kanıtlanmış bir bilgi olarak kabul eder. Dolayısıyla dogmatik birey, anti-entelektüel bir kişiliktir. Çünkü o, bilmek istediğinde hep bilir. Bilgi, kendi inancını doğruladığı oranda bilgidir. Bu sebeple dogmatizmin entelektüel bir eğilimi yoktur. Bilmek istediği tek şey kendi inancını destekleyecek verilere sahip olmaktır. Bu açıdan dogmatik zihinde inanç ile bilgi arasında bir kargaşa

⁵⁹ Georges Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, çev. Zeki Özcan, (Alfa Yayınları: İstanbul 2000), 78-79.

⁶⁰ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, 81.

⁶¹ Mehmet Ali Büyükkara, "Dini Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Sorunları", *Usûl: İslâm Araştırmaları*, Sayı: 7, (2007): 117.

⁶² Gürses, "Dogmatik Zihnin Bazı Özellikleri", 186.

hâkimdir.⁶³ İnsanlığın bilim ve inançta ilerlemesi ve gelişmesi ise eski yanlışlardan kurtulması yoluyla olmuştur. Eski yanlışlardan kurtulmanın tek yolu da onların doğruluğundan şüphe etmektir.⁶⁴ Zira hareketlilik ve değişim, insan zihninin kaderidir ve büyük hedeflere sabit ve durağan değerler değil, hareketli ve değişen kavramlar ile ulaşılabilir. Bunun içinde bir nimet olarak sunulan şüphe yeteneği insana bu imkânı sağlamaktadır.⁶⁵

Ceylan'a göre mutlak doğrular, zihnimize uygun objeler değildir ve zihnimizde mevcut olan doğrular, daha üst ve kapsamlı doğrular olduğu müddetçe şüphenin konusu olacaktır. Zihnin zamansal tekâmülü ve doğruların eski yanlışların yerini alması için şüphe sürecinin kesintisiz devam etmesi gereklidir. Kültürel duraksamalar da şüphenin yok edildiği veya öğretilmediği dönemlere rastlamaktadır. Ancak şüphenin meşru alanı, doğrudan bir insanın şahsı değil ortaya koyduğu bilgi ve değerlerdir. Şüphenin meşruluğunun uygulama alanı da bu durumda önyargılar ve inançlardır. Kutsallık atfedilen bir inançta şüphe duygusunun üretilmesi ise oldukça zordur. Çünkü yanlış da olsa inancı kaybetme korkusu koruma ve muhafaza duygusunu artırır ve yeni nesillere ritüeller şeklinde aktararak canlı kalması sağlanır. Ancak doğru ve hakiki bilginin korumaya ihtiyacı yoktur. Çünkü doğrunun asıl gücü şüphe ve antiteze direnme katsayısıyla ölçülür. Dolayısıyla şüphe edilmeyen ve inanç şeklini alan bir yanlış, doğru bilgiden daha canlı ve yaygındır.⁶⁶

Kaçınılması gereken şüphe ise şüphe halinin devam ettirilerek agnostik bir düşünce içerisine hapsolmaktır. Birey gerçek bilgiye ulaşmaya kadar ve içsel bir onaya kavuşuncaya kadar bu halin devamı istenilendir. Zira bir bilginin öncesinde şüphe olmadan yakîne dönüşmesi her zaman olanaklı değildir. Ayrıca bir inanıştan diğerine geçmek isteyen birey için bu durum ancak ikisi arasında bir şüphenin varlığı halinde mümkündür. Şu halde doğru bilgiyi elde etmede şüphe gerekli ise şüphe metodunu bilmek de o denli gereklidir. Bunun için bireye daha eğitim aşamasında iken inanca dair ulaşan konular (itikât) ve haberlerin doğrulama ve tutarlılık ölçütünü yapmak için şüphe bir metot olarak öğretilmelidir.⁶⁷ Üstelik imanın derinliği de içinde yatan şüpheye bağlıdır.⁶⁸ Zira süregelen bir taklitle aktarılagelen bir inanışın veya pratiğin doğruluğunu belirleyecek olan mutlak kabul değil bilinçli şüphe olmalıdır. Elmalılı (ö. 1942) da her taklidin bir aslı olduğunu söyler ve hurafelerle bezenmiş inanışların hakiki aslının taklit ve saptırmalarından oluştuğunu belirtir.⁶⁹ Sapmaların ve sahtelerin farkına varmak için doğruluk ve hakîkîlik kriterini belirleyecek bir zihinsel gelişime ihtiyaç vardır ki bunun öncelikli formatı şüphe eğitimidir. Bir fikre veya kanaate iman ölçüsü hâkim olduğu, yani tartışılan ve araştırılan konulara tartışılmaz kesin bir hakikat alanı olarak bakıldığı zaman, kimin haklı kimin

⁶³ Gürses, "Dogmatik Zihnin Bazı Özellikleri", 184.

⁶⁴ Yasin Ceylan, "Doğrular ve Şüphe", *Dört Öge Dergisi*, 1/1, (2012): 159.

⁶⁵ Ceylan, "Doğrular ve Şüphe", 161.

⁶⁶ Ceylan, "Doğrular ve Şüphe", 159-161.

⁶⁷ Ahmed Mahmud Subhi, *Felsefetü'l-Ahlakiyye fi-fikri'l-islamî*, (Dâru'l-Mearif: Kahire 2006), 120.

⁶⁸ Roger Garaudy, *Yaşayan İslam*, çev. Mehmet Bayraktar, (Pınar Yayınları: İstanbul, 2006), 93.

⁶⁹ Elmalılı Hamdi Yazır. *Metâlib ve Mezâhib (Mukaddime)*, (Eser Neşriyat: İstanbul, 1978), 41.

haksız olduğunu belirleme imkânı yoktur. Bu aynı zamanda tartışma ve uzlaşma imkânının ortadan kalkacağı anlamına da gelmektedir.⁷⁰

Mu'tezile okulunun temel doktrinlerini sistemleştiren Kâdî Abdulcebbar (h.415/m.1025) düşünmenin ve bilgiyi elde etmenin, ancak öncesinde bir şüphenin varlığıyla sabit olacağını belirtir.⁷¹ Ki öncesinde şüphe olmayan bir şey biliniyor demektir. Nitekim mükellefe Allah'ı bilme noktasında vacip olan ilk şey de akıl yürütme yani bilgi ve olgular üzerinde düşünmedir.⁷² Haddizatında insanın akıl yürütme faaliyeti olmadan pratik hayatını sürdürmesi de olanaksızdır. Çünkü insan, yaşam alanında birçok problem ile karşılaşmaktadır. Karşılaşılan problemleri, cehalete, kendi haline bir tesadüf veya şansa bırakma gibi alternatifleri yoktur. Zorunlu olarak aklî muhakeme yoluna başvurmaları gerekmektedir. Yoksa sürekli değişen yaşam evreninde yeni problemlerin doğması her daim olasıdır.⁷³

Aynı zamanda aklî muhakeme, kabul veya rette sabiteyi engellediği gibi hakikat ile batılın temyizini ve hayat ile inanç arasındaki bütünlüğü sağlar. Bununla bağlantılı olarak Ebu İshâk en-Nazzâm (h.231/m.845), şüphe (şek), inkâra (cahd) göre insan ontolojisine daha uygundur, der. Çünkü ona göre bir şeyde şek olmadan yakîn (kesin bilgi) olmaz. Bu bağlamda bir kimse şek hali olmadan bir itikattan başka bir itikada asla geçiş yapamaz.⁷⁴ İnandığı değerlerin sorgulanamaz olduğunu iddia edip dikte eden bir kült oluşumunun ilkel ve yerel kalması ise kaçınılmazdır. Bu nedenle Câhız, şek halini, havasa ait bir özellik kabul eder. Ona göre halk, ya inkâr ya da tasdik tarafında yer alır. Bu sebeple şüphe duyulması gereken şeylerde şüphenin öğrenilebileceğini söyler. Şüphe öğretilmezse orada yerelliğin, sabite veya tevakkufun olacağını belirtir.⁷⁵ Bu ise düşünsel gelişmenin sekteye uğramasıdır ki Câhız, ilmi, aklın hayatı; aklı da ruhun hayatı olarak görmektedir ve medeniyetin gelişimi bu ruha bağlıdır.⁷⁶

Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (h.235/m.849-50), "elli şüphe bir yakînden daha hayırlıdır" sözüyle insanın akletme ve analiz yetisinin dinamik olması gerektiğine dikkat çeker.⁷⁷ Zira inandığı şeylerin doğruluğu noktasında şüphe içerisinde olan biri, inkâr eden ve körü körüne bağlı olan bir insandan söz dinleme yönünden daha anlayışlıdır.⁷⁸ Nitekim yanlış bilgilerin doğru kabul edilmesi başkasına zarar verecek inançların üretilmesi demektir. İnanç bir bakıma fayda ve zararın meşruiyetine dayanak kılınmaktadır. İnsanlığın bilim ve inançta ilerlemesi ve

⁷⁰ Akgül, *Türkiye'de Din ve Değişim*, 132.

⁷¹ Ebu Muhammed İbn Metteveyh Hasan b. Ahmed, *Kitabu'l-mecmû-fi'l-muhît-bi't-teklif*, thk. Jan Peters, (Beyrut: 1986), 3: 199-200.

⁷² Kâdî Abdulcebbar, Ahmed el-Hamedânî el-Esedabâdî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdulkarim Osman, (Mısır: 1996), 45.

⁷³ Üsmendî, Alaeddin. *Lübâbü'l-kelem*, thk. M. Sait Özervarlı, (İsam Yayınları: İstanbul, 2005), 35.

⁷⁴ Câhız *Kitâbu'l-hayevân*, 6: 35-36; *Resâilu'l-Câhız (el-Evtân ve'l-Buldân)*, 4: 109.

⁷⁵ Câhız, *Kitabu'l-hayevân*, 6: 36-37; Ahmed Emin, *Duhâ'l-islam*, (Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısriyye: Kahire 2001), 3: 112.

⁷⁶ Câhız, *Resâilu'l-Câhız (fi-Kitâbi'l-Fetâyâ)*, 1: 318.

⁷⁷ Câhız, *Kitâbu'l-hayevân*, (1965), 3: 20.

⁷⁸ Câhız, *Kitâbu'l-hayevân*, 6: 35.

gelişmesi ise eski yanlışlardan kurtulması yoluyla olmuştur. Eski yanlışlardan kurtulmanın tek yolu da onların doğruluğundan şüphe etmek ve üzerinde tartışabilmektir.⁷⁹

Aklı, “islamî bir farîza/ilahî bir emir” gören bir dinin mensuplarının körü körüne taklit, taassup ve aşırılık bataklığına saplanması da oldukça ironik bir durumdur. Haddizatında taklit bilgiye ulaşmanın bir yöntemi de değildir.⁸⁰ Üstelik ilim de değildir. Çünkü İslam’da ilim dindir ve her bireyin dinini kimden aldığına son derece dikkat etmesi gerekmektedir.⁸¹ Bunun sebebi olarak Cüşemî, bir taklidin diğer bir taklitten ayırıcı bir niteliğinin olmadığını ve taklit ile hakikatin bilinemeyeceğini dile getirmektedir. Buna göre bir şahsın veya dinî yapının doğruluğunu, şeyhin veya karizmatik liderin tasdiğiyle bilmek güven duyulamayacak bir bilgi niteliği taşımaktadır. Üstelik bir görüşün doğruluğu bir başkasının bilgi ve söylemine bağlı ise bu hal, nihayetsiz bir silsilenin sürüp gideceği anlamına gelmektedir. Bu ise bilgi değildir ve yalnızca süregelen bir batıldır. Buna mukabil bir görüşün doğruluğu delil ile bilindiği takdirde karizmatik bir lidere ihtiyaç da kalmamaktadır.⁸² Çünkü akıl ve bilgi, insanın kontrollü ve bilinçli hareketini sağlayan bir hikmeti mevcut kılmaktadır. Bu sebeple Câhız, akli, Allah’ın insandaki vekili olarak kabul eder ve yeryüzü gerçeğinde eşit olarak dağıtımı yapılan fitrî yeti olarak görür.⁸³ Şu halde bir başkasının sürekli doğrulanan ileti ve telkini ile hayata yön tayin etmek Allah ile kişi arasındaki doğal uyumun bozulması anlamına gelmektedir. Çünkü batılın hak suretinde dinî referanslarla sunumu, insan idrakini yanıltan esaslı bir unsur olabilmektedir. Daha doğrusu otoritenin sunduğu bilgi aklen ve dinen temelsiz de olsa ilahi bir ileti gibi algılanarak hakikate dönüştürülebilmektedir. Buna dair Câhız, hakikatlerin benzer olduğunu ancak akıl yürütme ve düşünmeyle birbirinden ayrılacağını söylemektedir.⁸⁴ Yani batıl, hakikat ifade eden bir içerik ve vurgu ile birlikte sunulabilmektedir. Bu nedenle doğruluk iddiasında bulunan, kurtuluşu kendi yetkesinde gören ve ilahî bir temsil iddiasıyla kendine bağımlı olmaya çağıran her türlü öğreti veya dinî söyleme şüphe gözüyle bakılması nesnel, tutarlı ve tedbirli bir yaklaşımdır.

Bu doğrultuda Mâverdî (h.450/m.1058), faziletlerin başı akıl; sonu adalettir, der. Ona göre akıl, faziletlerin var olmasının ve tedbirli davranmanın ilkesidir. Adalet ise faziletlerin neticesidir. Mâverdî, ontolojik olarak adalet ve aklın birbirine bağımlı olduğunu söyler. Bir şeyin doğru ve yerinde olduğuna akıl karar verirken (tedbîr), adalet, hak ve hukuka uygunluğunu teyit (takdir) eder.⁸⁵ Diğer yandan o, reziletlerin başının ‘humk’ (aklını kullanmayan budala) sonunun da cehalet

⁷⁹ Ceylan, “Doğrular ve Şüphe”, 159.

⁸⁰ Cüşemî, *er-Risâletü fi-nasihati'l-amme*, 29-30.

⁸¹ “İlim, dindir” ifadesi Malik b. Enes’e atfedilen bir sözdür. Bkz. Muhammed Ammara, *el-İslam beyne't-tenvîr ve't-tezvîr*, (Dâru's-Şurûk: Kahire, 2002), 206.

⁸² Cüşemî, *er-Risâletü fi-nasihati'l-amme*, 31-32.

⁸³ Câhız, *Resâilu'l-Câhız (el-Meâd ve'l-Meâş)*, 1: 92; 4: 70.

⁸⁴ Câhız, *Resâilu'l-Câhız (el-Meâd ve'l-Meâş)*, 1: 98.

⁸⁵ Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. *Teshilu'n-nazar ve ta'zilu'z-zafer*, thk. Rıdvan es-Seyyid, (Beyrut: 2012), 134.

olduğunu söyler. Buna göre ahmak, doğruyu bilir fakat ona yönelmez veya yönelmek istemez. Cahil ise doğruyu bilmez fakat bildiği takdirde doğrunun tarafında yer alır. Bu içeriğiyle ahmaklığı, aklın yitimi olarak niteler.⁸⁶ Ona göre cahil de iki türdür. Bir konuda bilgi sahibi olmayan fakat bilmediğini de bilen (cehl-i-basit) kimsedir ki bu şahsı doğruya yönlendirmek kolaydır. Fakat daha tehlikelisi ve berbat bir nitelik olarak, bilmeyen fakat bilmediğini de bilmeyen (cehl-i mürekkeb) kimseye işaret eder.⁸⁷

Kelimenin somut kullanımını dikkate alarak bir tespit yapan İzutsu (ö. 1993), cehlin birinci ve en belirgin özelliğinin insanın hareket tarzıyla ilgili olduğunu söyler. Buna göre cehl, oldukça basit bir kızgınlık halinde iradesine hâkim olamayan, öfkesini kontrol edemeyip bir şeyin sonucunu düşünmeden körü körüne atılan delikanlı, ateşli, sabırsız kişinin sorumsuz davranışdır. Bu davranış tarzı duygu, tutku ve hırslarına egemen olamayan bir insanın halidir. Böyle biri artık doğru ile yanlış düşünme ve ayırt etme ölçüsünü kaybedip öfke ve hırsının kontrolü altına giren kimsedir. Cahiliye döneminde cehlin karşıtı olarak ilmin değil de 'hilm' kavramının kullanıldığına dikkat çeken İzutsu, bununla cehlin yıkıcı etkisini dizginleme, öfke ve ihtirasların kontrolünü sağlama ve her durumda sakin kalmasını başarma olarak tarif eder. Buna göre hilm, ruhun aktif ve olumlu bir gücüdür ve üstün bir akıl gücünün işaretidir.⁸⁸ Câhız da 'hilm'i, hevayı kontrol eden aklın efendisi/sultanı olarak niteler.⁸⁹ Bu anlamıyla cehl, mutlak bir bilgisizlik değil kendisini, duygu ve aklını kontrol edemeyip çabucak savrulabilen şahısların bir niteliğidir.

Cehlin diğer kullanımı ise insanın entelektüel kapasitesi üzerindeki etkisiyle ilişkilidir. Buna göre cehlin etkin olduğu dönemde insanın düşünme kapasitesi zayıflar. Ancak bu sürekli değildir ve düşünme dengesinin geçici bir bozukluğudur. Bir insanın sürekli cahil tabiatında kalması ise doğru karar verebilmenin ve adaletin varlığı için tehditir ve böyle biri zihnen kördür. Çünkü bu kimse olayları göremez, eşyanın derinliğine nüfuz edemez, daima yüzeyde kalır. Bu kimsenin anlayışı ve öngörüsü sathîdir, basit ve geçerliliği olamayan hükümler verir ve dolayısıyla içinde bulunduğu yüzeysel evrene göre hareket etmek ister.⁹⁰

Aklın görevi ise bu durumda insanın savrulmasına mani olup doğru olanı göstermektir. Çünkü akıllı kimse, şeyler ile ilgili değerlendirme ve yaklaşımlarında aleyhindekileri değil; özellikle lehinde olanları sıkı bir eleştiri süzgecinden geçirmelidir. İnanıldığı ve savunduğu şeylerin aklın değil; heva ve hevesin ürünü olabileceğini unutmamalıdır.⁹¹ Öyle ki Kur'an, aklın çelişği olarak bilgisizlikten

⁸⁶ Maverdî, *Teshîlu'n-Nazar*, 136.

⁸⁷ Maverdî, *Teshîlu'n-nazar*, 137.

⁸⁸ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: Ankara, 1975), 193-194.

⁸⁹ Câhız, *Resâilu'l-Câhız (Kitmânu's-Sır ve Hıfzu'l-Lisan)*, 1: 142.

⁹⁰ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 199-200.

⁹¹ Râğîb el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed. *ez-Zerâ ilâ-mekârimi's-ş-şerîa, (İslam'ın Ahlakî İlkeleri)*, trc. Abdi Keskinsoy, (Beşikçi Yayınevi: Trabzon 2003), 66; Ayrıca İsfahânî, bilgisizlik konusunda insanları dört farklı kategoride tasnif eder:

ziyade sürekli hevaya dikkat çeker. Çünkü heva, bilgili insanı cahilce davranışa sürükleyebilen bir haldir. Dolayısıyla aklın en ciddi görevi de insanın hevayı ilahlaştırmasına engel olmasıdır. Kur'an, "kendi arzu ve özlemlerini tanrı edinen ve Allah'ın, (zihninin hidayete kapalı olduğunu) bilerek saptırdığı, kulaklarını ve kalbini mühürlediği ve gözlerinin üzerine bir perde çektiği kimseyi, hiç düşündün mü? Allah'tan başka sonra kim ona doğru yolu gösterebilir? O halde, hiç düşünüp ders çıkarmaz mısınız?" (Casiye 45/23) ifadesiyle bu duruma işaret etmektedir. Heva, sadece bireyin içine düştüğü bir sapma hali değildir. Aynı zamanda sosyal sonuçları da olan psikolojik bir vakiadır. Yani aklî ve ilahî rehberlikten uzak kalan böylece kendi istek, arzu ve zaafalarının ardınca hareket eden birinin, diğer insanların da kendisine uymasını istemesi ve neticede saptırması tabii bir durumdur.⁹²

Akl ise bir şeyin doğruluğunu delil ile bilmeye yönelttiği için en doğru, güvenilir ve tutarlı olanı tercih etmeyi sağlar. İsfahânî (ö. 5. Yüzyılın ilk çeyreği) akıl, Allah'ın yarattığı ilk cevherdir ve insan aklı sayesinde Allah'ın halifesi olmuştur, demektedir. İnsanoğlu aklı ile diğer canlılardan ayrılmakta ve edindiği bilgi sayesinde değer kazanıp yücelmektedir. Ona göre akla, akıl denmesinin sebebi de sahibini düzensiz, sistemsiz eylemde bulunmasını engellemesi ve doğru, tutarlı ve ölçülü karar vermesini sağlamasıdır.⁹³ Bu bağlamda hikmeti, her türlü hakikatin, doğru bilginin ve sahih amelin adı olarak niteler. Var olan şeyleri, hakikatleri doğrultusunda küllî olarak bilme faaliyetine hikmet der ve onun, akıl aracılığı ile idrak edilebilen hususlarda kullanılan bir kavram olduğunu vurgular.⁹⁴ Elmalılı da aklın, mutlak hakikat ile mutlak muhalin ayrımını yapabilecek düzeyde ilahî bir veri olduğunu düşünür. Bu sebeple aklın, hakikatle ve dinî bilgi ile çelişmeyeceğini belirtir. Akıl ve din ile çelişen bir öğretiyi veya önermenin ise aklen anlaşılmadığından ziyade butlan/tutarsız olduğunun anlaşıldığını söyler. Aklın bu hususta acziyetinden değil kudretinden söz edilebileceğini özellikle vurgular. Ona göre çelişiklik aklı aciz bırakmaz. Aksine taciz ve rahatsız eder. Aceze düşme karşısında akıl ve vicdan tabiri caizse isyan eder.⁹⁵ Aklın çok yerde insanın duygu ve tutkuları ile ters düşmesi mümkün olsa da aklın ve vicdanın ortak noktada buluşabileceğini söyler. O, asıl dinin bu buluşma noktasında oluştuğunu belirterek

1. İyi-kötü, sahih-bozuk hiçbir itikada sahip olmayan kimse. Bu insanın sağlam bir karakteri varsa irşadı kolaydır.

2. Bozuk bir düşünceye inanmış fakat kişiliğini o düşünce üzerine inşa etmemiş kişi. Bu kişi bozuk inancını bir yaşam tarzı haline getirmediği için irşadı yine kolaydır.

3. Bozuk bir akideye inanmış ve bu inanç yüreğini tamamen karartmıştır. Artık bu kimse inandığı ilkeleri doğru ve güzel görmektedir. Ayrıca bilgisizliği ve bilincinin kirliliği nedeniyle bu bozuk inancını yaşam tarzı haline getirmiştir. Bu insan mahir bir doktorun tedavisine muhtaç bir hasta gibidir.

4. Bozuk bir akideye inanmış, ancak akidesinin bozuk olduğunu biliyor ya da bilme imkânı var. Bu kimse, sahip olduğu mevki korumak için kişiliği adileşmiş bir insandır. O, mevcut konumunu korumak adına doğruyu izale edip batılı ikame için mücadele eder. Bu durum tam bir kişilik yırtılması yani münafıklık durumudur. Bkz. İsfahânî, *İslam'ın Ahlakî İlkeleri*, 181-182.

⁹² Orhan Atalay. *Bilinç ve Put*. (Bilge Adam Yayınları: Van, 2007), 139.

⁹³ İsfahânî, *İslam'ın Ahlak İlkeleri*, 65-66, 143-146.

⁹⁴ İsfahânî, *İslam'ın Ahlak İlkeleri*, 147.

⁹⁵ Yazır, *Metalib ve Mezâhib*, 42-43.

akıl, ilmî bir inanış olduğunun altını çizer.⁹⁶ Bu nedenle özünde bilgi olan İslamî iman, her zaman ve mekânda eleştirel bir iman olarak kabul edilmelidir. Eleştirel iman, mahiyeti gereği kendisine yöneltilen bilimsel ve felsefî eleştirilere makul ve kabul edilebilir bir yorum ile karşı koyabilmelidir. Bunun için iman devamlı akıl ve bilimle bir diyalog içerisinde olmalıdır.⁹⁷

Şu halde akıl, nötr olarak tek başına bilgiyi zorunlu kılan bir yeti değildir. Çünkü akıl ancak kullanıldığı takdirde bilgi zorunlu hale gelmektedir. Buna göre akıl yürütme, olgu ve deliller üzerinde düşünmenin artması oranında hakikat egemen bir unsur olacaktır.⁹⁸ Tekrar belirtmek gerekirse akıllı birey, lehinde ve aleyhinde olanı aynı anda gören kimsedir. Fakat hevasına tabi olan kimse sadece lehinde olanı görür.⁹⁹ Yani önyargı ve telkin ile tek bir noktaya odaklanmış bireylerin, aleyhinde olan inanç ve öğretileri, lehlerine olduğunu zannetmeleri hevaya tabi olmanın bir neticesidir. Fikrin ıslahı ise itikatta hak ile batılın, sözde doğru ile yalanın, fiilde çirkin ile güzelin; iyi ile kötünün arasını ayırt edecek kadar ilim öğrenmekle gerçekleşmektedir.¹⁰⁰ Öyleyse bireylere ulaşan bilgilerin sınamasını yapmak için öncelikle şüphenin öğretilmesi, telkin ve ortak kabullerden ziyade bireysel düşünce ve eleştirinin önemsenmesi gerekmektedir. Bu minvalde Câhız, insanların çoğunu kendilerine gelen bilgilere karşı iki tavır içerisinde olduğunu söyler.

1. İlk olarak insanların bazısı, kendilerine ulaşan tuhaf haberlerin doğruluğunu araştırmaktan yüz çevirmiş, kendilerini araştırma ve sorgulama çabasının dışına itmişlerdir.
2. Diğer yünden bazı insanlar, bu tür haberleri yalanlama veya inkâr tavrı takınarak itibar sahibi kimselere sıkı bir şekilde yaklaşma, absürt şeylerin peşinden gitme, böylece de bir avantaj ve fayda sağlama isteği içerisindeyler.¹⁰¹

Buna dair Câhız, insanların içerisinde kendilerine ulaşan (hakikî) bilgileri yalanlamakla fazilet ve faydalar elde ettiklerini, bu şekilde tedbirli davranarak aslında yalanı yüceltiklerini söyler. Daha sonra o, araştırma ve sorgulamaksızın taklit ve ikrar alışkanlığının çok kötü bir nitelik olduğunu ifade eder.¹⁰² Câhız, bu tarz bir yaklaşım içerisinde olan kimselerin doğru ve hakikati elde etme yetilerinin zayıflayacağını düşünür. Ona göre haber şeklinde gelen herhangi bir bilgi öncelikle tasdik değil, tahkik edilmelidir. Çünkü Allah'ın emrettiği ve insandan talep ettiği hakikat endişesi, bilgilerin doğruluğunu sınamayı gerekli kılan içsel bir histir. Dolayısıyla bir haberi inkâr etmeye zorlayan iki temel neden vardır. Haber

⁹⁶ Yazır, *Metelib ve Mezâhib*, 3.

⁹⁷ Muhammed Müçtehid Şebusterî, *İman ve Özgürlük*, çev. Abuzer Dişkaya, (Mana Yayınları: İstanbul, 2011), 133.

⁹⁸ Cüşemî, *er-Risâletü fi-nasihati'l-amme*, 32.

⁹⁹ Casiye, 45/23.

¹⁰⁰ İsfahânî, *İslam'ın Ahlak İlkeleri*, 70.

¹⁰¹ Câhız, *Kitâbu'l-hayevân*, 3: 238.

¹⁰² Câhız, *Kitâbu'l-hayevân*, 3: 238.

çelişik ve imkânsız bir bilgi sunuyorsa ve tabîî (din ve akıl) olana aykırı ise sorgulama alanı içerisindedir.¹⁰³

Bunun yanında haber, aklî ve ahlakî değerlere aykırılık teşkil ediyorsa yine içerisinde kuşku barındırmaktadır. Şu halde insana ulaşan bilgi, bu maddeleri içermiyorsa doğruluğu imkân dâhilindedir. Ancak Câhız, burada kesin bir doğruluktan yine söz etmez. Bilgiye olasılık kaydı konularak yine test edilmesini önerir. Öncelikle o, bunun için tedbirli olmaya yöneltir. Tedbir ise bilginin doğruluğu hakkında araştırma ve tetkik yapmaktır. Söz konusu tedbirden sonra elde edilen hakikat, insanın süregelen çabasının ürünü ve doğruyu elde etme isteğidir.¹⁰⁴ Bununla birlikte o, insanın tercihlerinde temyiz (ayırt edicilik) ile hareket etmesi halinde akletmeye engel olan hevaya tabi olunmayacağını özellikle vurgular.¹⁰⁵

Câhız, ahlakî boyutu da dikkate alarak insanın değer bildiren pratikleri ile akletme arasında bir ilgi kurar. O, kötü ahlakın insan tabiatına galip gelerek onunla birlikte varlığını sürdürmesi halinde insanın düşünme, farkındalık, hayâ ve tedbir hallerini kullanamayacağını söyler. Ona göre bu aşamadan sonra bireye hayvanların ahlakı egemen olmaya başlar. O, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli niteliğin düşünme ve farkındalık (temyiz) olduğunu söyler. Bu iki hasletin kullanılmaması halinde insan davranışlarında bozulmanın olacağını belirtir. Böyle biri artık kendisini şehvetin kuşattığı, hayâ duygusunu yitiren, öfkenin kendisini sürekli kışkırttığı ve sükûnetin kendisinden uzaklaştığı kimsedir.¹⁰⁶ Câhız, dünyevî faaliyetlerde görülen her türlü sapmanın dinde de benzer sapmaya yol açacağını söyler.¹⁰⁷ Aynı şekilde din alanında görülen tahrif ve sapmanın, dünyevî düşünce ve eylem alanına etki etmemesini olanaksız bulur. Buna göre kişinin somut olarak karşısında bulduğu fizik âleme dair bilgisizliği henüz şahit olmadığı metafizik âlem hakkında da bilgisizliğine etki edebilmektedir. Dolayısıyla şahit olduğu olay ve olguları tutarlı ve mantıklı bir şekilde değerlendirmekten yoksun bireylerin uhrevî alana dair birçok hurafe ve sapmayı din olarak kabul edebilmesi olası bir durumdur.¹⁰⁸

Bireyi fikrî ve amelî yönden değersizleştirerek dinî bir lidere tanınan kurtarıcı rolü ve şefaet yetkisi bu durumu fazlasıyla açıklar niteliktedir. Bu inanın dünyevî alanda negatif sonucuna işaret eden, Allah'ın aklını kullanmayanları pislîğe mahkum edeceğini söylediği¹⁰⁹ ayette yer alan "rics" ifadesi, her ne kadar azar, azap, günah, şeytan ve içerisinde hayır olmayan şey olarak yorumlanmış olsa da¹¹⁰

¹⁰³ Câhız, *Kitâbu'l-hayevân*, 3: 238.

¹⁰⁴ Câhız, *Kitâbu'l-hayevân*, 3: 238-239.

¹⁰⁵ Câhız, Ebu Osman Amr b. El-Bahr, *Tehzîbu'l-ahlak*, tlk. Ebu Huzeyfe İbrahim b. Muhammed, (Dâru's-Sahabeti-lit-Turâs: Tanta, 1989), 10.

¹⁰⁶ Câhız, *Tehzîbu'l-Ahlak*, 13.

¹⁰⁷ Câhız, *Resâilu'l-Câhız (el-Meâd ve'l-Meâş)*, 1: 99; Ayrıca bkz. Câhız, *Felsefetu'l-ciddi ve'l-hezl*, şrh. ve tkd. Muhammed Ali ez-Zağbi, (b.y.: ts.), 31.

¹⁰⁸ Câhız, *Resâilu'l-Câhız (el-Meâd ve'l-Meâş)*, 1: 99.

¹⁰⁹ Yunus 10/100.

¹¹⁰ Maverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, *en-Nuketü ve'l-uyûn*, tlk. es-Seyyid Abdülmensur b. Abdurrahim (Dârul-Kutubi'l-İlmiyye: Beyrut, ts.) 2: 452.

bunların bütünü kapsayan öncelikli mana başarısızlık, parçalanma, kaos, düzensizlik vb. sosyal felaketlerdir. Çünkü O'nun bilgi ve delillerini dikkate almamak emir ve nehiylerini anlamamakla eş değer görülmüştür.¹¹¹ Bu ise Allah'ın âdetine aykırılık teşkil ettiğinden böyle bir durumda insanın başarılı olmasının imkânı da kalmamaktadır.

Öyleyse akıl ve Kur'an odaklı bir kıstas ile değerlendirmede bulunmaksızın dinî bir liderin görüşünün doğruluğu ile kendisi dışında bir başka liderin görüşünün doğruluğu arasında fark yoktur.¹¹² Bugün genel itibarıyla dinî grupların tek hakikat ve kurtuluş öncüsü olarak kendilerini öne sürmeleri bu açıdan tutarsızdır. Çünkü kendileri dışında bir başka grubun doğru olma ihtimali dinî önermelerinin yanlışlanabilir olduğunu kanıtlar niteliktedir. Yine günümüzde bireyin batıl inanç ve gruplara tutku ile bağımlı olmasının en önde nedenlerinden biri hakikati bilmemesi veya bu hususta zihnî bir çaba göstermemesidir. Zira hakikat ve doğrunun ne olduğunu bilmemek esasında kimin doğru kimin yanlış olduğunu bilmemek anlamına gelmektedir.¹¹³ Buna göre insanı günaha sevke edecek ilk günah da bilinmesi zorunlu olan şeyleri bilmemek yani cehalettir. Cehalet ise gerçekliğe aykırı olan bir şeye inanmaktır.¹¹⁴

"Hakikati bil ve hakikatin kendilerinde olduğunu iddiasında bulunanları bu ölçüye göre değerlendir" sözü dogmatik eğilimin tam karşısında yer alan bir tutumdur.¹¹⁵ Ne var ki hakikatin tek başına etkin bir güç olmamasının öncelikli unsuru toplumsal desteğin sağlanmasıdır. Şu halde kitleler tarafından kabul edilmiş ve kanıksanmış bir batıl karşısında hakikatin etkin olabilmesi için tüm entelektüel birey ve kurumlarıyla sahte olanın karşısında durabilmelidir. Bugün de blok halinde dine ait yorumların tek ve geçerli hakikat olarak sunulduğu ve yanlışlamanın tepkiyle karşılandığı ortamlarda ister istemez insanlar dinî yönden tutarsızlık ve akıl dışılığın tarafında olabilmektedirler. Bunun ise ayrışma ve ötekileştirmenin sürekli hale gelmesinden başka bir getirisi yoktur. Oysa insan neslinin birlikte hareket etmesi ve sürekliliği için hakikatin bilinmesi gereklidir. Bu şekilde her bir nesil, fikrî zenginliğini insanlık mirasına aktararak kendisinden sonra gelecek olan nesil için bir yöntem hazırlamış olacaktır.¹¹⁶ Buna karşın taklit ve cehalet yoluyla benzer düşünce kalıpları ve davranışların gelecek nesillere aktarılması dine bir ideal çizmemekle eşdeğerdir.

Şurası bir hakikat ki taklidin geçerli olduğunu ortadan kaldıran şey, özü itibarıyla saçma oluşudur. Çünkü her dinsel örgütlenme, yegâne hakikatin kendilerinde olduğu iddiasıyla kendilerine muhalif olan düşüncelere şu argümanla karşı çıkmaktadır. "Bu konu hakkında şöyle şöyle denildi. Öyleyse bu konuda kitlesel

¹¹¹ Maverdî, *en-Nuketü ve'l-uyûn*, 2: 452.

¹¹² Cüşemî, *er-Risâletü fi-nasihati'l-amme*, 33.

¹¹³ Cüşemî, *er-Risâletü fi-nasihati'l-amme*, 37.

¹¹⁴ Cüşemî, *er-Risâletü fi-nasihati'l-amme*, 83.

¹¹⁵ Hz. Ali'ye atfedilen bu söz için bkz. Kindî, Ebu Yusuf Yakub b. İshak, *Resâilu'l-Kindî'l-felsefiyye*, thk. Muhammed Abdulhâdî Ebu Rîde (Daru'l-Fikri'l-Arabî: Kahire, 1950), 50; Ayrıca bkz. İlhami Güler, "Kutsallık ve Dini Dogmaların Kutsallaştırılması", (I. Kur'an Sempozyumu Kitabı içerisinde), Ed. Mehmet Akif Ersin ve dğr., (Bilgi Vakfı Yayınları: Ankara, 1994), 298.

¹¹⁶ Kindî, *Resâilu'l-Kindî'l-felsefiyye*, 50.

bir uzlaşının olması doğru söylediğimizi kanıtlamaktadır.” Ancak çok sayıda insanın bir yerde toplanıp bir konuda uzlaşa oluşturması taklide haklılık payı vermez. Bu noktada Mâturidî (h.333/h.944) hakikatin tekellülüğünü yapan ve başka bir düşünceye haklılık payı vermeyen mukallitleri cahil, yetersiz ve tembel olarak niteler. Ona göre sahih bir din bilgisi şu iki yöne sahip olmalıdır.

1. Âlimin doğruluğunu teyit edecek ikna edici akli delil
2. Öğrenilen hakikatin açık bir kanıtı olmalıdır (burhan). Bu iki yönün bilinmesi sayesinde dinin de bilineceğini söyler. Ancak her iki yöne sahip olan ve gerçekleri saptırmayan bir muhalifin kendi konumunu reddetmesinden korku duymayan bir âlimde kesinlik duygusu ortaya çıkar. Mâturidî'nin dinî bir lidere körü körüne bağlanan birini reddetmesinin temel mantığı da burada yatmaktadır.¹¹⁷

Mâturidî'nin karşı çıktığı taklit şekli, körü körüne itaat edenlerin bireysel akıllarını pasifleştirip taklit ettikleri kimsenin hakikate yeterince sahip olduğu kanaatinden ileri giren bir güven halini yaratmasıdır. Esasında Mâturidî, oluşan bu güvenin akıl yürütmenin bir türü olduğunu söyler. Çünkü karizmatik kişiye yönelik aşırı güven, sürekli bir 'zihni ikna' halinin varlığına işaret etmektedir. Diğer yünden o, şöyle bir açıklama getirir. Taklit, şeytanın bir telkinidir ve onun amacı, insana arzu ettiği şeyleri sunarak akla güvenme hususunda ve kendi aklının çıkarımlarını kullanmaktan vazgeçirmesidir. Akıl yürütme ise ahlakî hayatın temelini oluşturur. Çünkü insan, ancak bu sayede nefsinin arzularından kolayca sıyrılabilir. Dolayısıyla şeytan, hem bu dünyada hem de ahirette insanı helâka sürükleyecek rahatlık uğruna akıl yürütmemenin teşvikçi ve tetikçisidir.¹¹⁸

Haddizatında dindarlık ve dinî düşünce tarih boyunca kapalı kutsama ve taklit ile açık kutsama ve bilgi temelinde olmak üzere iki yönde ilerlemiştir. Kur'an dindarlıklarını kapalı kutsamaya dinî düşüncelerini de taklide bağlı kılan muhataplarını kör, sağır ve düşüncesiz¹¹⁹ olarak nitelemiştir.¹²⁰ Çünkü taklit, düşüncenin doğru çizgisinden uzaklaşma anlamında zihni bir bağınazlık ve körlük demektir. Taklidin olduğu yerde de bilgiden yoksun iman vardır. Bugün yaşanan birçok çatışma ve tartışmanın temelinde de sorunların iman temelinde ele alınması yatmaktadır. Akbulut'un ifadesiyle bilgi uzlaştırır, iman çatıştırır. Nitekim insanlar tarih boyunca bilgileri uğruna değil inançları uğruna savaştı. Kur'an'ın temel mantığı da zemininde bilgi olan imanı öncelemek; bu nedenle heva ve ilimsiz imanı eleştirmek; dolayısıyla akli veya bilgiyi özümsemek üzerine kuruludur.¹²¹

Aklı kullanmamak ve bilgi kaynaklarına dair bilgisizlik insanı taklide ve fanatizme düşürebilmektedir. Dolayısıyla akıl ve vahiy tarafından teyit edilemeyen bilgilerin

¹¹⁷ J. Meric Pessagno. "Maturidî'ye Göre Akıl ve Dini Tasdik", (Özgürlükçü Teoloji Yazıları içerisinde), çev. İlhami Güler, (Ankara Okulu Yayınları: Ankara, 2011), 161.

¹¹⁸ Mâturidî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, *Kitabu't-Tevhid*, ter. Bekir Topaloğlu, (İsam Yayınları: İstanbul, 2003), 15; Güler, "Mâturidî'ye Göre Akıl ve Dini Tasdik", 163-164.

¹¹⁹ Bakara 2/18-71; Enfal 8/22.

¹²⁰ Güler, "Kutsallık ve Dini Dogmaların Kutsallaştırılması", 298.

¹²¹ Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, (Otto Yayınları: Ankara, 2017), 13.

insan için rehber olması mümkün gözükmemektedir. Bu ise insanın yeteneği ve kapasitesi olduğu halde aklına güvenmeyip dinî bir otoritenin telkin ve kararı doğrultusunda akıl ve din dışı hareket etmesi Kur'an'da şu şekilde resmedilmektedir. “Rabbimiz biz efendilerimize, büyüklerimize itaat ettik de böylece onlar bizi yoldan saptırdılar.” (Ahzab 33/67) Mâturidî bu ayette yer alan efendiler ile yöneticilerin; büyükler ile âlimlerin kastedildiğini söyler. Esasında kendilerini saptıran kimselerin kendilerinden daha fazla acı duyma isteklerini bir tatmin ve teselli olarak niteler. Ancak bunun onlar için bir teselli unsuru olmayacağını özellikle vurgular.¹²² “Sözü dinleyip en güzeline uyanları müjdele. (Zümer, 39/18) Bu ayetin inananlara yüklediği sorumluluk, geleneğin kendileri için bir söz ve haberden ibaret olduğunun bilincinde olmalarıdır. Buna göre bir haberi dinleyip, sağduyuya uyanı ve yararlı olanı almak, olmayanı da bırakmak inanan insanın temel prensibi olmalıdır.¹²³

Netice-i kelim insanı bilgi elde etme ve bilgiyi kullanma konusunda geliştikçe bildiğinden daha fazlasını bilmediğinin farkına varacaktır. Bu fikrî gelişim ile de hakikate daha ahlakî ve aklî eğilim gösterecek, doğru bildiği şeylerin birçoğunun zan ve heva ürünü olduğunu idrak edecektir. Bu konuda İmam Şâfi'nin şu sözü önemli bir dayanaktır: “Benim görüşüm, hata olması muhtemel doğrudur. Başkasının görüşü de doğru olması muhtemel yanlıştır.”¹²⁴ Bu ifadenin diğer bir anlamı bireyin bir fikre veya şahsa bağlanması tamamen koşullu bağlanmadır. Daha doğrusu benimsenen fikrin değişmeyeceği garantisi yoktur ve gelecekte değişebilecek ve kişiye ait olmaktan çıkacak bir düşünceye körü körüne bağlanmanın bir anlamı yoktur. Çünkü insanî düşünce ve tecrübe tahmin edilmeyecek değişiklikleri taşımaktadır. Öyleyse insanın yaşantı ve bilgi yoluyla değişmesi muhtemel olan durumlara tam bağımlılık göstermesi esasında sadakat değil, kişinin kendisine ihanetidir. Koşulsuz bağlanma ise Mutlak Varlık'a yani Allah'a olmalıdır.¹²⁵ Bunun yolu da sadece iman etmek değildir. Doğru iman etmek gerekmektedir. Doğru imana sahip olmanın yöntemi de ilim sahibi olmaktır.¹²⁶

Ayrıca ötekileştirme ve tekfir gibi bir yola başvurmada dinî temsil makamında olan bireylerin yapması gerekeni Câhız şöyle ifade eder. “Biz görüş ayrılığına düştüğümüz zaman akabinde ahlak ve hürriyet hukukuna dayanırdık.”¹²⁷ Yine bir toplumda tercih ve irade hürriyeti ne kadar fazla olursa doğru olanda karar kılmanın o kadar artacağını söyler.¹²⁸ Çünkü çoğulculuk bireyleri teville/yoruma sevk eder ve yorum, sürekli farklı bilgilerin varlığını gerekli kılar. Bu olmadığı takdirde sığ ve sloganik bir dile maruz kalan, dinî ve ahlakî değerler arasında bir

¹²² Mâturidî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, *Tevilatü-ehli's-sünne*, thk. Mücdî Basiliüm, (Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye: Beyrut, 2005), 8: 417.

¹²³ Şaban Ali Düzgün, *Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar*, (Lotus Yayınları: Ankara, 2012), 25.

¹²⁴ Ayrıntı için bkz. Senusî, *İdaa't fi'l-Va'y*, 73.

¹²⁵ Karşılaştırma için bkz. Koç, “Gabriel Marcel'e Göre Fanatizm”, 132.

¹²⁶ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 19.

¹²⁷ Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*, 3: 452.

¹²⁸ Câhız, *Resâilu'l-Câhız (Mekâletü'l-Osmâniyye)*, 4: 38.

karmaşa yaşayan, din ile hayat arasında organik bir bağ kurmakta zorlanan genç için din, yorucu¹²⁹ bir nesneye dönüşebilmektedir.

Son söz olarak dinî temsil iddiasında bulunan ve bu sebeple kitlelere hitap eden otoritelerin, öncelikle düşüncede adaleti içselleştirmeleri gerekmektedir. Çünkü dinî söylemiyle kitlelere etki edebilen şahısların yönlendirme gücü bir yöneticinin sevk edici gücünden çok daha fazladır. Bu sebeple söz konusu şahısların düşünce noktasında emîn ve âdil olmaları gerekmektedir ki, fanatizm tarzında aklı ve dinî gerçeklikle çelişen bir zihniyet ve bağımlılığın ilelebet önüne geçmek mümkün olabilsin.

Sonuç ve Değerlendirme

Önyargının gerçeği örtmesi olarak niteleyebileceğimiz fanatizm, dinî bir kimlik kazandığında dini metalaştıran ve kendine kutsal ve dokunulmaz bir evren yaratan yapıları üretebilmektedir. Dinî bir örgütün aklı ve dinî değer ve ilkeleri göz ardı ederek bir inanış veya eylemi kutsallaştırılmış bir örüntü ile meşrulaştırması ahlak ve hukuk dışı faaliyetlerin varlığı anlamına gelmektedir. Yine dinî kutsalların kullanılarak insanın aldatılmaya başladığı yerde ahlakî ve dinî değerler yozlaştırılmaya başlamış, buna bağlı olarak da fikrî ve ameli yönden sosyal bozulma süreci hızlanmıştır. Ne yazık ki İslam ve insana hizmet adı altında bizzat dinin kavram ve evrensel değerlerini tahrif ederek dini araç haline getiren böylece de insanı zihnen atıl bırakarak hiçe indirgeyen, hedonist ve pragmatist din tacirliği, kurtuluşu bireysel çabadan ve Allah'tan alarak karizmatik şahıslara endekslemiştir. Böyle bir tavrın dinsel sömürü kültürünü var edeceği bilinen bir husustur. Sömürünün olduğu yerde ise haksızlık ve adaletsizlik meşrulaşmakta ve yeni hal adeta kendi ahlaksızlığını üretebilmektedir.

Bilinmelidir ki bir nesil, ekol, mezhep, meşrep, tarikat, dinî bir lider, bütün doğruların tek otoritesi değildir. Aynı zamanda İslam'ı anlama ve yaşamının temsil makamı da değildir. Bu sebeple birey, anlam arayışında Allah'ın vekili olan aklını kullanmalı, aracı kurumlara bu yetkiyi vermemelidir. Bugün Müslüman birey, düşünsel olarak hakikate odaklanmalı, sözü söyleyenin kimliğine veya örgüt içi aidiyet duygusuna göre hakikati belirlememelidir. Bunun için nesnel ölçütlere göre olay ve olguları değerlendirmeli; Kur'an ve aklın verdiği bilgilerin kendisini yanıltmayacağı düşüncesini içselleştirmelidir. Doğru hareket eden bir bilinç için de vicdan, basiret ve muhakeme temel değer kabul edilmelidir. Ancak bu takdirde hem akıldan hem de bilgiden gerektiği şekilde istifade etmek mümkün hale gelebilir. Zira bilgiden yoksun aklın, pratik olarak akıldan yararlanması ne kadar zor ise aklı ve tefekkürü öteleyen bilginin de var olan bilgiden faydalanması o kadar zordur. Dinsel bir örgütün akıl ve din dışı eylem ve görüşlerinin müdafî ve taraftarı olmak da aklı olmayan bilginin neticesi olmaktadır.

Nitekim dinsel bir yapıya üye olan birey, örgüt içi faaliyetlerde gördüğü yanlışları eleştiremiyor veya dile getiremiyorsa zamanla din dışı ve absürt uygulamaların

¹²⁹ Necdet Subaşı, "Din Yorgunluğu", <http://www.necdetsubasi.com/calisma/makale/251>.

yegane doğru olduğunu kanıksar ve her düşüncüyü tehdit, tekfir ve şiddet ile örtbas etmeye çalışır. Farklı yorumları özümsemeyen ve eleştiriye tahammül edemeyen bir grubun zihnî durumu ise ıllkıllıktır. Şu halde dinsel örgütlenmeler içerisinde iki tür sempatizan vardır. Entelektüel bir birikime sahip olan fakat hilm'den yoksun olduğu için aklının kontrolünü kaybedip hevasına tabi olan böylece de en anlamsız ve amaçsız şeylerin dahi savunucusu ve uygulayıcısı olan. Bilmeyen ve bütün kimliğiyle kendisini lidere teslim etmenin yarattığı konfor ile lideri ilahlaştıran zihin. Beşerî oluşumlara kutsallık, yanılmazlık, ilahî bir güç ile zamana hükmetme gibi niteliklerin atfedilmesi ise insanın geleceği için ciddi bir tehdit unsurudur.

Öyleyse bize düşen doğru ve yanlışlarıyla medeniyetimizin fikrî birikimine muttali olma ve gerekli tespitleri yaparak orijinal fikirler üretmektir. Bunun için objektif bir bakış açısıyla, ötekileştirmeden uzak, doğrunun ve hakikatin peşinde olma saikıyla hareket edilmelidir. Hakikatin kimden geldiğiyle ilgilenmeden ilmin hakikatine teslim olunmalı ve gelecek nesillere lafzın değil, mana ve değerlerin aktarımı sağlanmalıdır. Bu sayede gelecek nesillerin kendinden öncekilerin hatalarını tekrarlama olasılığının önüne geçilmelidir. Dolayısıyla taklit ve tekrar bir yöntem olmaktan çıkarılmalı, olgu ve olayları Kur'an ve akıl perspektifinden değerlendirebilen zihinler inşa edilmelidir. İnsanın bilgiyi üretebilmesi için de düşünmesi gerekmektedir. Çünkü bilgiyi üreten ve değerini bilen bireylerin oluştuğu toplum değişebilir, inşa edebilir, doğru, tutarlı ve yararlı davranışlarda bulunabilir.

Kaynakça

- Afşar, Timuçin. *Felsefe Sözlüğü*. Bulut Yayınları: İstanbul, 2004.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*. Otto Yayınları: Ankara, 2017.
- Akgül, Mehmet. *Türkiye'de Din ve Değişim-Bir Erol Güngör Çözümlemesi*. Ötüken Yayınları: İstanbul, 2002.
- Ammara, Muhammed. *el-İslam beyne't-tenvîr ve't-tezvîr*. Dâru'ş-Şurûk: Kahire, 2002.
- Atalay, Orhan. *Bilinç ve Put*. Bilge Adam Yayınları: Van, 2007.
- Başçı, Vahdettin. "Bağnazlık Kavramı Üzerine". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1, 2004: 163-170.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Dini Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Sorunları". *Usûl: İslâm Araştırmaları*, Sayı: 7, 2007: 107-136.
- Câhız Ebu Osman Amr bin Bahr el-Kinânî. *Kitâbu'l-hayevân*. thk. Abdusselam Muhammed Harun, Kahire: 1965.
- Câhız, Ebu Osman Amr b. El-Bahr, *Tehzîbu'l-ahlak*. tlk. Ebu Huzeyfe İbrahim b. Muhammed, Dâru's-Sahabeti-lit-Turas: Tanta, 1989.
- Câhız, Ebu Osman Amr bin Bahr el-Kinânî. *Felsefetu'l-ciddi ve'l-hezl*, şrh. ve tkd. Muhammed Ali ez-Zağbi, ys.: ts.

- Câhız, Ebu Osman Amr bin Bahr el-Kinânî. *Resâilu'l-Câhız*. thk. Abdusselam Muhammed Harun, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1979.
- Ceylan, Yasin. "Doğrular ve Şüphe". *Dört Öge Dergisi*, 1/1, 2012: 159-161.
- Cüşemî, Hâkim Muhammed b. Kerrâme. *er-Risâletü fi-Nasihati'l-Amme*. thk. Cemal eş-Şami, ys.: 2016.
- Düzgün, Şaban Ali. *Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar*. Lotus Yayınları: Ankara, 2012.
- Emin, Ahmed. *Duhâ'l-İslam*. Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısıryye: Kahire 2001.
- Garaudy, Roger. *Yaşayan İslam*. Çev. Mehmet Bayraktar, Pınar Yayınları: İstanbul, 2006.
- Gusdorf, Georges, *İnsan ve Tanrı*. Çev. Zeki Özcan, Alfa Yayınları: İstanbul 2000.
- Güler, İlhami, "Kutsallık ve Dini Dogmaların Kutsallaştırılması" (I. Kur'an Sempozyumu Kitabı içerisinde). Ed. Mehmet Akif Ersin ve dğr., Bilgi Vakfı Yayınları: Ankara, 1994.
- Gündoğdu, Hakan. "Eleştirel Düşünme ve Eleştirel Düşünme Öğretimine Dair Bazı Yanılıgılar". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 7/1, 2009: 57-74.
- Gürses, İbrahim. "Dogmatik Zihnin Bazı Özellikleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/1, 2001: 183-192.
- Hoffer, Eric. *The True Believer (Kesin İnançlılar)*. Çev. Erkil Günur, Plato Film Yayınları: İstanbul 2007.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. Çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: Ankara, 1975.
- İbn Metteveyh, Ebu Muhammed Hasan b. Ahmed. *Kitabu'l-mecmû-fi'l-muhît-bi't-teklif*. thk. Jan Peters, Beyrut: 1986.
- Kâdî Abdulcebbar, Ahmed el-Hamedânî el-Esedabâdî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. thk. Abdulkerim Osman, Mısır: 1996.
- Kalyoncu, Hamdi. *Liderlere Tapınma Psikolojisi*. Marifet Yayınları: İstanbul, 2014.
- Kindî, Ebu Yusuf Yakub b. İshak. *Resâilu'l-Kindî'l-felsefiyye*. thk. Muhammed Abdulhâdî Ebu Rîde, Dâru'l-Fikri'l-Arabî: Kahire, 1950.
- Kirman, M. Ali. "Beyin Yıkama Teorileri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, 2004: 107-132.
- Koç, Emel. "Gabriel Marcel'e Göre Fanatizm". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 22, 2010: 127-138.
- Le Bon, Gustave. *Kitleler Psikolojisi*. Çev. Yunus Ender, Hayat Yayıncılık: İstanbul, 2009.

- Mâturidî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed. *Kitabu't-Tevhid*. Ter. Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları: İstanbul, 2003.
- Mâturidî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed. *Tevilatu Ehli's-Sünne*. thk. Mücdî Basiliüm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 2005.
- Maverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. *en-Nuketü ve'l-uyûn*. tşk. es-Seyyid Abdulmensur b. Abdurrahim Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye: Beyrut, ts.
- Maverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. *Teshilu'n-nazar ve ta'zilu'z-zafer*. thk. Rıdvan es-Seyyid, Beyrut: 2012.
- Mehmet Bilgin ve dğr, "Dini Grupların Toplumsal Değişimdeki Etkilerinin İncelenmesi"(Dini Gruplar Siyaset ve Bürokrasi içerisinde). Ed. Kemal Ataman ve dğr. Emin Yayınları: Bursa 2017.
- Pessagno, J. Meric. "Mâturidî'ye Göre Akıl ve Dini Tasdik". Çev. İlhami Güler, (Özgürlükçü Teoloji Yazıları içerisinde), Ankara Okulu Yayınları: Ankara, 2011.
- Râğıb el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed. *ez-Zerîa ilâ-mekârimi's-ş-şerîa (İslam'ın Ahlakî İlkeleri)*. Ter. Abdi Keskinsoy, Beşikçi Yayınevi: Trabzon 2003.
- Saliba, Cemil. *el-Mu'cemu'l-felsefî*. Dâru'l-Kütübi'l-Lübnani-Mektebetü'l-Medrese: Beyrut, 1982.
- Senûsî, Muhammed. *İdaa't fi'l-va'y*. Dâru'l-Beşir: Kahire, 2015.
- Subaşı, Necdet. "Din Yorgunluğu" .<http://www.necdetsubasi.com/calisma/makale/251>.
- Subhi, Ahmed Mahmud. *Felsefetü'l-Ahlakiyye fi-fikri'l-islamî*. Dâru'l-Mearif: Kahire 2006.
- Şebusterî, Muhammed Müçtehid. *İman ve Özgürlük*. Çev. Abuzer Dişkaya, Mana Yayınları: İstanbul, 2011.
- Toscano, Alberto. *Fanaticism On The Uses of an Idea (Fanatizm Bir Fikrin Kullanımları Üzerine)*. Çev. Barış Özkul, Metis Yayınları: İstanbul, 2013.
- Uğurlu, Serdar. *Gelenek ve Kimlik İlişkisi*. Doktora Tezi: Sakarya Üniversitesi, 2010.
- Üsmendî, Alaeddin. *Lübâbü'l-Kelam*. thk. M. Sait Özervarlı. İsam Yayınları: İstanbul, 2005.
- Volkan, Vamık D. *Körü Körüne İnanç*. Asi Kitap: İstanbul, 2017.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Metâlib ve Mezâhib (Mukaddime)*. Eser Neşriyat: İstanbul, 1978.
- Yıldırım, Ergün. *Türkiye'nin Modernleşmesi ve İslam*. İnsan Yayınları: İstanbul, 1995.